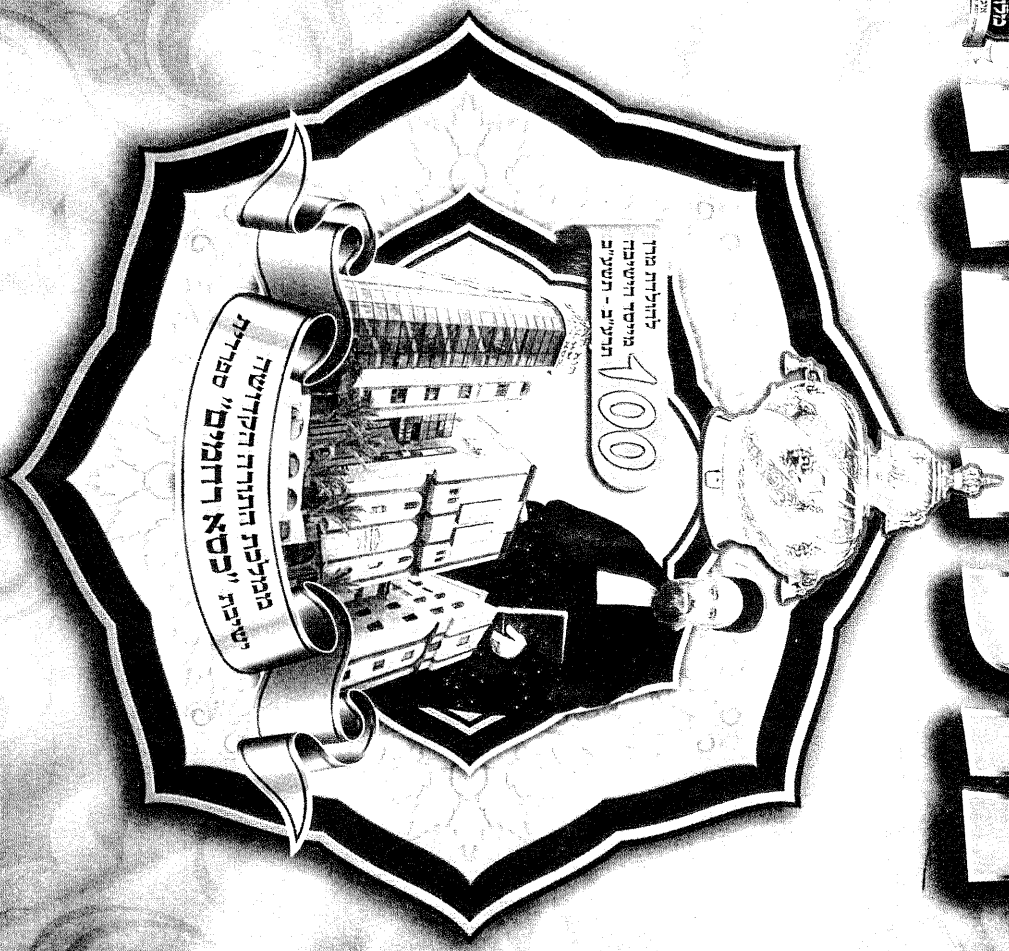

בטאון פנימי היז"ל ע"י
איתור בוגרי ישיבת "כסא רחמים"
ספדיית חב"ץ ומסדותיה
עבר - שבט - אדר
התשע"ב

4

כעת תהיה

"איש אלוקים קדוש"
שביבי אור משולי אדרתו של
המקובל האלקי
רבי רפאל ג'אמי זצוק"ל
"הנפטר דבר מקברו"

"דרך המלך"
סקירה של ספרו החדש של
מורן ראש הישיבה שליט"א
"דרכי העיון"
הספר שהביא את מנהיג הגאון המופלא חרב
משה לוי זצ"ל ללמוד בישיבתו הקדושה

100 שנה להולדת
מורן "מייסד הישיבה"
**האמנם?
האמנם?**
מסמכים סותרים

הנהגות בעיצום כתב יד

קודשיו של הרמב"ם

בגליון זה כאמור (בגליון הקודם), נעסוק בשבח "עלינו לשבח" שנהגו לאומרו מדי יום בסוף התפלה, ונתקן בעיקרו בלב ברכת מלכויות אשר בתפלת מוסף יום ראש השנה. במה שנדפס ברוב סידורי זמננו: "שלא שם חלקנו כהם, וגורלנו ככל המזונם", ובסידור "איש מצליח" נדפס: "שלא שם חלקנו כהם ולא גורלנו ככל המזונם". והיות שזהו מאמר ראשון בסדרה, נקדים הקדמה כללית בביאור יסוד וטעמי ההגהות כפי מה שלמדנו מתורתו של מרן ראש הישיבה שליט"א, והיה"ב אכ"ר.

הרב מרדכי מאזוז

ראש ישיבת "כסא רחמים - עמנואל"

הקדמה

דע! כי כל הגהה ונוסח שנקבע בסידור הנ"ל, הוא ע"פ הכרעת גאון הדור מרן ראש הישיבה שליט"א אשר שוקל כל מילה ואות בשכ"ל הקודש, בהתאמה משותפת של: 1. המסורת. 2. הדקדוק. 3. הקבלה. 4. ההלכה. וזו חכמה עצומה אשר כל העוסק בנושאים אלו, נפעם מחדש בכל ענין וענין לראות עומק שיקול דעתו הרחבה, עמוק עמוק מי ימצאנו, כאשר מרן נר"ו כותב רק מלים ספורות, ומתחתיהם עומדים יסודות איתנים והיקף ידע אדיר אשר לאו כל מוחא סביל דא. כאשר כבר ביארתי והוכחתי באותות בס"ד בכמה וכמה נושאים באורך ופורסמו ב"אור תורה" ובספר "ויען

1. עין באור תורה שנת תשס"ה סימן כ"ו (גבי על הנסים, בהלל "גמור"), ובשנת תשס"ז סימן ס"א וק"ד ("ובוש ננים", סימן צ' במדרים, "אתה הוא

שמואל" (סוף ח"ח)², ופוק חזי אפס קצהו במאמרי העצומים בירחוני אור תורה ניסן עד אלול תשס"ט. ע"ש נפלאות מתורתו.

נקודות מרכזיות בדרכי ההגהה של מרן שליט"א

א. בראשית אקדים לבאר בקצרה, דרכו של מו"ר בהגהות התפלה, ובאמת בפרטיהם הם כמעט מים שאין להם סוף, עמוק עמוק מי ימצאנו, ועיין לו בהקדמת ספרו "ארים נסי" יבמות עמודים 21-80, פלאי פלאות אור יקרות. ויש עוד במקומות נוספים, ואכמ"ל. רק נתמקד בכללי הסיבות שיש להגיה, והם בדרך כלל שתיים שהן ארבע. א. שיש בנוסח המצוי דוחק וקושי מסויים, ע"פ הדקדוק,

לדור דורו, מקום הפיסוק, סימן קל"ו (בשעת "לך לך"), בשנת תשס"ח סימן י"ב (זכור "לנו" עדותנו), ועוד לנו בכתובים בס"ד בעוד נושאים ויעורנו ה' על דכ"ש.

2. קונטרס שלם "מהר והבא עלינו ברכה ושלוש" בלא תיבת "מהרה" אחר כך, וכולל כללים גדולים ונושאים רבים ונוספים.

או ע"פ מקור מהפסוקים, או ע"פ כללי ההלכה, או ע"פ קבלה ועוד, או שאר ראיות ברורות נגדו. ב. שנמצא בספרים, ראשונים או אחרונים, נוסח אחר טוב יותר, שעל פיו אין את הקושי הנ"ל. והם תרין רעין דלא מתפרשין, שאם חסר אחת מהם, חייב תימ'ה⁴, כמו שכתב מו"ר נר"ו גופיה בלאוקמי גירסא (סימן נ"ה): "וחלילה להגיה משיקול הדעת. וכבר כתב הרמב"ן ב"ב (קל"ד ע"ב) שהגהת ספרים מסברא עבירה גמורה היא וראוי לנדות עליה". ע"כ. וכ"כ לקמיה (סימן ק"ד): "ולא הסכמתי לשבש נוסח הספרים מדעתנו". ע"ש⁵. וע"פ רוב מצטרפים שני טעמים נוספים: ג. שיש כבר פוסק אחרון [או ראשון] שידע מקיומו של הנוסח הקיים והסכים להגיה כנוסח השני. ד. שיש ראיה נוספת מתוך הענין וכדומה שמכריחה יותר כנוסח השני⁶. ולכל זה יש יסודות איתנים ומוצקים בפוסקים, ויש בזה אריכות רבה מאוד שאין כאן מקומה. וישנו תחת ידי ליקוט של מאות הגהות בתפלה של עשרות מגדולי האחרונים בכל הדורות ששינו והגיהו בתפלה אפילו מסברא בלבד. ואילו מו"ר נר"ו בדרך כלל רק מכריע בין שתי נוסחאות שתייהם קיימות בסידורים או בספרים ישנים, שודאי אי אפשר לגרוס שתייהם, ומוכיח כאחת מהם. ואכמ"ל⁷.

והא לך לשון מרן החיד"א בשו"ת טוב עין סימן ז', בקיצור: "מעשים בכל יום בכרכים ועיירות גדולות בגלילותינו, דמשנים תיבה אחת או שתיים בברכות יוצר או שמונה עשרה וכיוצא, המדקדקים כפי

3. ע"פ הרמ"א ביו"ד סימן רע"ט סעיף א', "אין להגיה שום ספר ע"פ הסברא, כי אם בראיה ברורה שיש בו טעות". ע"ש. משמע אם יש ראיה ברורה, מנהיגים ומגיהים. ועוד מקורות רבים לכן. ואכמ"ל.
4. לעיתים רחוקות, בפרט בדברים שאינם ממש מחו"ל, לפעמים ההכרח העצום להגיה, היא הראיה הברורה להגיה, והיא מכריחה "שיקצאו" ספרים כך, (כמו שכבר נתגלה כן ברוב ככל הדברים), ובה נשענים וסומכים על פסקו הברור של מרן החיד"א בשו"ת טוב עין סימן ז' ויובא בסמוך, ועל דברי מרן הבית יוסף שהובאו שם, ועוד פוסקים. ואכמ"ל.

5. דעו שבאותו ענין (לגרוס אמר רבי יוחנן אשרי מי שיעמלו, במקום אמר רבי יהודה), כעת התפרסם בשו"ת רביד הזהב ח"ב עמ' שמ"ז למכובדנו הגאון ר"ד ברדא שליט"א שמרן הבן איש חי הסכים להגיה כן ע"ש. ואתה דע לך. ואכמ"ל עתה בנושא זה.

6. ועיין במאמרו המצויין של ידי"ו הרה"ג ר' אליהו כהן הי"ו "הוכחת דיוקם היחודי של סידור ותיקון ספרים איש מצליח" שפורסם בקובץ אור ישראל מאנשי תשס"ה, ושם כבר עמד על נקודות אלו ופירט בהם. ע"ש ותורה צאנך.

7. ועיין מ"ש בס"ד במאמרי הנ"ל ביוען שמואל ח"ח בסופו (עמ' 116 ד"ה ומעתה), ולעיל מיניה (עמוד 34, ד"ה דרך, והערה 85). ע"ש.

דקדוקם, והחכמים כפי חכמתם, והמקובלים כפי ידיעתם, ואין מוצה פה, רק יש שואלים טעם השינוי וכו'. ע"ש. וביאר שם שכל אחד יכול לטעון שנפלה טעות סופר, ועיקר הנוסח כדעתו. ועוד ביאר שם, שאם יש ראשונים שמסייעים את הגירסא, ודאי שפיר דמי לכתחילה. [ומשמע להדיא שדעתו שגם בלא זה, ניתן להגיה. ובזה תבין מה שהבאנו לקמן הגהות בתפלות דר"ה, ושם א"א לטעון טעות סופר. ע"ש]. וסיים בדבריו: דמה שנהגו לשנות תיבות... וזה בא מכה הבנת הענין וחיבור הדברים וכיוצא... [וזה ממש כנדון דידן כמבואר בסמוך אות ב'], דע דאין קפידיא בזה והרוצה לשנות יכול לשנות. עכ"ל. ונסתייע שם מתשובת מרן הב"י בשו"ת אבקת רוכל (סימן כ"ח) שכתב שיש רשות לשנות אפילו נגד התלמוד ואפילו ליפוי הלשון, כי אינו דבר איסור והיתר. ע"ש. וכ"כ בשו"ת מהרשד"ם סימן ל"ה, ובשו"ת דברי יוסף אירגאס סימן א' וה', ובספר נוה שלום סימן תקפ"ב ועוד אחרונים, שעניינים אלו אינם כדיני איסור והיתר, ולכן אין קפידיא לשנות בהם מנהגים, רק להמנע ממחלוקת. ואכמ"ל עוד. ועוד חזון למועד א"ה.

הטעם להגהת "ולא" גורלנו

ב. ועתה ניגש לענייננו, לבאר הטעם העיקרי להוספת תיבת "ולא" גורלנו, והוא משום שבנוסח השני שאומרים: שלא שם חלקנו כהם, וגורלנו ככל המזונם, ודרך העולם לעשות הפסק כל שהוא בין שני חלקי המשפט, אם כן משתמע שאנו אומרים שגורלנו ח"ו ככל המזונם של עובדי האלילים, וכדי בזיון וקצף. והמעין בתנ"ך יראה שבדרך כלל בפסוקים כאלה, נכפלה תיבת "לא" פעמיים, כמו: "לא הביט און ביעקב ולא ראה עמל בישראל" (במדבר כ"ג כ"א), ויכול לומר "וראה עמל". וכן: "לא כחטאינו עשה לנו ולא כעוונותינו גמל עלינו" (תהלים ק"ג י"א), והיה יכול לומר: "וכעוונותינו,

8. וכן: אשר כמנוה לא נהיה וכמנוה לא תוסיף (שמות י"א א'), לא תשתחוה להם ולא תעבדם (שם כ"ה), ובעין זה שם כ"ג, כ"ד. וכן וגר לא תונה ולא תלחצנו (שם כ"ב כ'), לא תהיה אחרי רבים לרעות ולא תענה על רב (שם כ"ג), לא ישים עליה שמן ולא יתן עליה לבונה (ויקרא ה', י"א), לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול (שם י"ט, ט"ו), הן לא נורע ולא נאסוף את תבואתנו (שם כ"ה, כ'), ואם לא תשמעו לי ולא תעשו (שם כ"ה, י"ד), כי לא נחש געלתים (שם כ"ו, מ"ד), לא יחליטנו ולא ימיר אותנו (שם כ"ג, י'), כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל (במדבר כ"ג, כ"ג), והוא לא אויב לו ולא מבקש רעתו (שם ל"ה, כ"ג), לא תעלו ולא תלחמו (דברים א', מ"ד), אשר לא ידאון

וגורלנו - שבה בלבד, או גם תפלה?

ד. אמנם, יש מיישבים שכאן הוא שבה ולא תפלה, ואין צורך לדקדק כל כך, ועוד שהרי דוד התפלל בתחנונו ו"בחמתך תיסרני", ולא חשש לבאר יותר בתוספת מלת "אל", וכן מה שאומרים "תאחז ירך במשפט", [שפירשו המפרשים שהכוונה: אל תאחז ירך במשפט]. עכ"ד.

אך לענ"ד סברא ראשונה ברורה מכמה טעמים, **חדא**, שמאחר שאנו אומרים שבה זה בעומדנו בתפלה לפני מלכו של עולם, האומרים "וגורלנו ככל המונם" נשמע שמקללים את עצמם ח"ו, ויכול לעורר קטרוג, ודינו ממש כתפלה. ודמי ממש להגהת האחרונים הנ"ל במוסף דר"ה גבי המבול, שזה ג"כ בא בדברי שבה בזכרונות של חסדי ה', ובכל זאת חששו, כי סוף סוף אנו באמצע תפלה. וכ"ש לנ"ד מכמה אנפי, **חדא** דאצלנו אינו מטופסי ברכות וקיל טפי, **ועוד**, שאין זה עשר תיבות, כי אם תיבה אחת. וגם אינה מחיקה ממה שתקנו בודאי, כי אם הוספה קלה שייתכן מאד שנשמטה. ובפרט שמצאנו מפורש שיש גורסים כן (כדבסמוך). **ועוד** שבזה החשש והשיבוש גדול יותר באומרך "גורלנו ככל המונם", מאשר סיפור דברים על חטאי דור המבול. **וחוץ מכל זה**, הנה מקור תפלת עלינו לשבה, היא גם כן במוסף דר"ה ורבים מהראשונים לא הזכירוה כי אם שם ולא בימות החול [עיין רע"ג רמב"ם רד"א ועוד], וא"כ ולו משום ר"ה איכא למיחש טפי, כמו שחששו האחרונים גבי מי המבול ונזהרו מכל סרך קיטרוג ושיבוש אף בדברי שבה, ולפחות יהו שקולים הם ויבואו שניהם, ומאחר שלגבי ר"ה מסתבר שזה הנוסח הנכון שיש לגרוס, הוא הדין שבכל ימות השנה כן.

ועוד, שממשיכים מיד אח"כ על כן נקוה וכו', (וכך נוהגים היום כולם ע"פ רבנו האר"י), ושם זו תפילה ממוש, וא"כ גם ההתחלה שהיא הקדמה לה, מסתבר שדין אחד לה, וצריך להזהר בה ג"כ. ודו"ק. **ועוד** שראינו לרבנו הראב"ע (בקהלת ה') שהאריך ג"כ להזהיר להתפלל בלשון צחה וברורה שאינה משתמעת לטעויות, ע"ש, ובדבריו מבואר שאפילו בפיזטים ושבים, צריך להזהר בזה.

ואת עלית, שכיון שהוא שבה גדול מאד מאד [כלשון הארז"ל, והביא שם ש"כ הגאונים רב האי רוב שרידא, ע"ש], הנוגע ליסודות האמונה, וביאר שם האר"י שעי"י שבה זה מתבטלים החיצונים שלא יוכלו להאחז בקדושה, ע"ש, א"כ ודאי צריכים להזהר ג"כ בו מאד מכל מכשול, שלא לגרום ההיפך ב"מ.

ומה שהוכיחו ממה שאמר דוד (בפרק ל"ח, פסוק ב') "ובחמתך תיסרני" ולא חשש לבאר וכו', כבר העיר ע"ז מרן ראש הישיבה שליט"א שבאמת דוד כבר ביאר שיחתו לעיל מיניה בפרק ו' (פסוק ב') שאמר: "ואל בחמתך תיסרני". וילמד סתם מן המפורש. ודוד ודאי ידע לחבר התיבות כראוי, ועלינו מוטל להזהר. וכבר כתבתי לעיל בהערה 7 שלדעת המלבי"ם מעיקרא אין הפירוש כך. ע"ש. ועכ"פ אף לדבריהם משמע שפסוק בודד הוא בתפלות. וגם בשאר המקראות שמצינו כן, מיעוטא דמיעוטא נינהו גבי רוב הפסוקים שאינם כן, שגם הם לא מוכרחים כלל כמו שביארתי בהערה הנ"ל, וא"כ ודאי שאין לסמוך על פסוק או שתיים, נגד קרוב לשמונים פסוקים שראינו שהתורה האריכה בלשונה כדי לבאר הדברים [וכמו שהבאנו לעיל הערה 7, חלקם], וזה טעם מספיק להכריע בנוסחא השניה.

וממה שאומרים "תאחז ירך במשפט", כתב ע"ז מרן ראש הישיבה שליט"א (בספר ויען שמואל ח"ג קונטרס איש מצליח עמוד ש"ל), שאין משם ראיה, מג' טעמים. **אחד**, שהיה מוכרח לומר כך בשביל הסדר של הר"ת של הבתים א"ת ב"ש. **ועוד** שיש פירוש שהכוונה בעת שתאחז ירך במשפט. **ועוד** שיש מפרשים ע"פ רש"י בהאזינו (דברים ל"ב מ"א, עה"פ ותאחז במשפט ידי) שזה ברכה, שתאחז ידו במשפט ותחזיק בו לבלתי נתון רשות למחבל ולגזירות לצאת. ע"ש. עכת"ד. והיישוב העיקרי

16. והנה על הפירוש האחרון כבר כתב מרן הגר"ע יוסף שם שזהו דרך דרש ולא פשט, והפירוש כפירוש "ואל תאחז". ע"ש. ולא ידעתי מה הכרח לכך, וגם מלשון רש"י שם נ"ל שרומז שהוא מדרש שנכנס בפשט. ע"ש ודו"ק. ועכ"פ נלע"ד להוכיח שאדרבא אין מונות "ואל" תאחז וכו', כי המעין יראה שגם בפסוקים שמצינו שקיצר הכתוב, ולא כפל את "לא", מ"מ בכלל פתח בוא"י החיבור בתחילת המשפט השני (ראה כל הדוגמאות בהערה 7), שבה עכ"פ מחברים קצת את האהל להיות אחד, אך כאן שאין וא"ו זה מופרד לגמרי, (וגם לא יכול לשים וא"ו בגלל הסימן), איך נאמר שהתיר לעצמו לשים

הנוסף שרמז לו אח"כ, הוא, שכאן יש שתי טענות, גם מצד הלשון, וגם מצד שיש נוסח שני טוב יותר ואינה הגהה מסברא, וכלשון מו"ר שם: "אבל כאן מדוע לא נבחר בגירסא נקיה וברורה ומסולקת מכל ספק [טענה אחת]. ונמצאה בראשונים ובנוסחאות עתיקות (וכמו שיובא להלן)" [טענה שניה]. והבן זה, וראה בסמוך.

עדות מרן בעל לחם הביכורים, והכרעתו

ה. וכבר קדמונו רבנו, והרגיש בקושי זה לפני כמאתיים שנה ראש רבני ג'רסא מרן הגאון המקובל בעל "לחם הביכורים" בפירושו "שי למוזא" למחזור ראש השנה, וכתב בפירוש עלינו לשבח: "ולא גורלנו", היא הנוסחא היותר נכונה. עכ"ל. ובמחזור לכיפור¹⁶, פירש דבריו וז"ל: "גורלנו וכו', שם אל [=חוזר על] שלא שם, כאילו אמר: "ולא גורלנו", ורבים פסוקים כן, כמו: "יחי ראובן ואל ימות, ויהי מתיו מספר" ע"ש בהראב"ע. ובנוסחא כ"י על קלף ישן [נושן]¹⁷ מכמה מאות שנים כתוב: "ולא גורלנו", והיא נוסחא נכונה להתפלל בלשון ברור. עכ"ל¹⁸. והרי לנו גילוי ראשון על נוסחא קדומה מאד [שהרי אם תוסיף "כמה מאות שנים" על מאתיים שנה שחלפו מאז, הגענו ליזמן הראשונים], שנמצאה באי ג'רסא מן הסתם, אבו גירסא מפורשת "ולא גורלנו". ונוסף על זאת הרי לנו הכרעה מפורשת של הגאון ז"ל שידע מהנוסחא הרגילה ואף יישב אותה, ועם כל זה הכריע למעשה שהשניה היא הנוסחא הנכונה. וטעמו, כמו שביארנו לעיל שבתפלה יש

כ"י
בבית
ספר
הקדמון
בניסב

מכשול להזמן לקלל עצמם ח"ו, בסגנון שהוא נגד כל המקראות, כאשר כל מטרותו שיעורו רחמים, אתמהו!

ומאידך, נ"ל ראיה לפירוש "בעת שתאחז" כי יעידו עליו רעיו, שמשלשת הבתים הסמוכים אחריו, נראה שכולם אומרים שבה אחד, שבעת המשפט והדין, לא ימצא אינתו את הדין, וכן הוא אומר: "בבוא תוכחה נגדך", "גשתך לחקור מוסר", "דלות מעשים בשורך", כולם ענין אחד של זמן הדין (כמו בעת שתאחז ירך במשפט), והמשכם ענין אחד שימתק הדינים - אל תעש מענו כלה, אל תמת, רחמין יקדמו רגוז, קרב צדק מאלריך. ודו"ק.

17. שבתפלת מוסף דף ק"מ.
18. בסוף מוסף, דף מ"ט מדפי מוסף.
19. כן כתב בתפלת בהן שבסוף לחם הביכורים, ובפירוש שי למורא אין תיבה זו.
20. והובא בתפלת כהן שבסוף ספר לחם הביכורים עמוד קל"ז.

עלינו לשבח לארון הכל לתת גרוה ליוצר בראשית שלא עשנו כגוי הארצות ולא שמונו במשפחות הארמה שלא שם חלקנו בהם ולא גורלנו ככל המונם שהם משתחיים להכל וריק ומתפללים אל אל לא יושיע. ואנחנו משתחיים לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא. שהוא נוסחא

סידור "מנחת ערב" שנדפס בקזבלנקה בתחילת שנות ה'ת"ש

מנחה
האדמו"ר שרא שם חלקנו בהם ולא גורלנו ככל המונם שהם משתחיים להכל וריק ומתפללים אל אל לא יושיע. ואנחנו משתחיים לפני מלך

סידור "מנחת ירושלים" שנדפס בירושלים בשנת ה'תשט"ז

תפלת מנחה
האדמו"ר שרא שם חלקנו בהם ולא גורלנו ככל המונם שהם משתחיים להכל וריק ומתפללים אל אל לא יושיע. ואנחנו משתחיים לפני מלך

סידור "מנחת ערב" שנדפס בקהיר בשנת ה'תש"ד

להקפיד יותר להתפלל בלשון ברור, והוא תנא דמסייע לן.

טעמי הכרעת מרן ראש הישיבה שליט"א

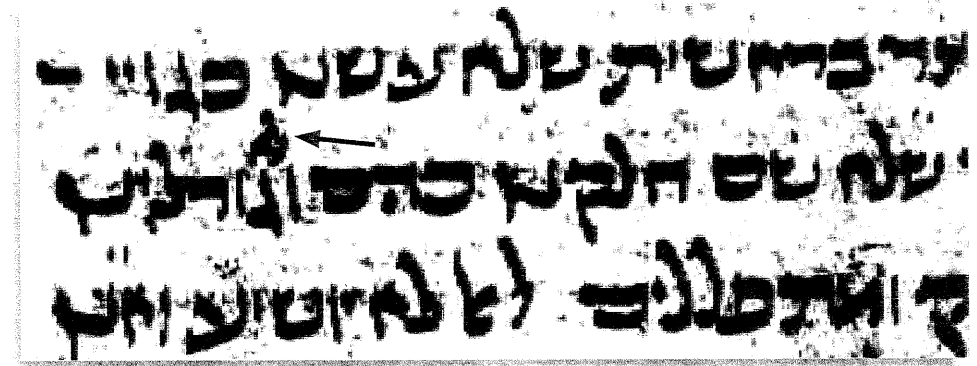
1. ובאמת שעין רואה שגם מרן ראש הישיבה שליט"א בלאוקמי גירסא (סימן ע"ו), הכריע כן לא

רק בעקבות הכ"י הישן שראה רבנו לחם הביכורים, כי אם אחר שגילה שכן גם גירסת רבנו בחיי, וכן גירסת התימנים, (בצירוף העדיפות של נוסח זה כמובן). ועומק כוונתו נראה לי, שאילו מצינו כן רק בכ"י אחד, ממקום אחד, אינה ראייה מספקת כל כך לשנות כל הספרים אם אין הכרח כ"כ, דשמה הסופר שינה כן מדעתו, ולא בר סמכא הוא, אך אחר שנמצא כן בכמה מקורות קדומים הרחוקים אחד מהשני, א"כ זה מעיד על אמיתות הנוסח, שאין אפשר שבכ"י קדמון מזמן הראשונים שנמצא בג'רבא, ורבנו בחיי שחי בספרד, ובסידורי התימנים בארצם הרחוקה לכולם נמצא נוסח אחד זה המנוסח, אם לא זהה נוסח קדמון, עתיק ומקורי שהוא בנין אב לכל אלו, וממילא ברור שהוא נוסח אמיתי, ומאחר שהוא ג"כ ברור מחבירו, ודאי ראוי לבחור בו, ולקבעו לדורות².

הרמב"ם הגיה בספרו

ז. הן אמת שכבר בכל הטעמים והמקורות שהובאו עד עתה, לפנינו יסוד מוצק להגהה זו. אך הנה ידי"ן הרה"ג ר' אליהו הכהן שליט"א, בחר לערוך בירור מקיף בסידורים הקדמונים בדפוסים ובכתבי היד, לאמת הגירסא הנכונה.

יד קדמון של ספר הרמב"ם שנכתב בזמנו [מכונה היום: כת"י אוקספורד, או: הספר המוגה], והגיה אותו חכם אחד ע"פ החיבור המקורי של הרמב"ם, וחתם על זה רבנו הרמב"ם "מוגה מספרי, אני משה ברבי מימון זצ"ל". והחידוש הגדול שיש בכתב יד זה הגהות של הרמב"ם עצמו בגוף הכתב יד, ובין ההגהות שהגיה הרמב"ם בעצם כת"י קדשו היא הגהה בנדון דידן. המעתיק כתב (בסדר התפילה, במוסף של ר"ה): "וגורלנו ככל המונם", והרמב"ם ראה לנכון לתקן, והוסיף בכתב יד קדשו תיבת "לא", בין הוא"ו לגימ"ל! [ראה בצילום כתב היד]. ומי יבוא אחר המלך שזהה שלא תשמט תיבה זו! ועיין בבית יוסף א"ח סימן מ"ז ד"ה וזה נוסחה, שהולכים אחר הרמב"ם בספק בנוסחאות התפילה. ועד כה לא נודעה דעת הרמב"ם בזה, כי בדפוסים הרגילים השמיטו המדפיסים את רוב קטעי התפלה, והביאו בדרך כלל בכל ברכה ונושא רק תחילה וסוף, ואף בעלינו לשבח היה רק תחילתו וסופו. אך במהדורת הרב קאפח השלים הכל ע"פ שני כתבי יד עתיקים שבהם נוסח התפלה מלא, והוא תואם כמעט בכל את נוסח כת"י אוקספורד (הנ"ל). וכן הדפיסו הנוסח המלא במהדו' פרנקל הנד"מ.

הרמב"ם מוסיף בכת"י ק "ולא" בספר עליו כתב בפתיחתו שכל התלמידים יגיהו ספריהם מספר זה

מקורות רבים נוספים שנמצאו כגירסת "ולא גורלנו"

ת. והנה תלי"ת הגיע לידי סידור "מנחת ירושלים" שנדפס בירושלים ע"פ סידורי הגר"ע

דגור מבגדאד, וגריס שם: "ולא גורלנו", ושוב מצאתי עוד סידורים, והודעתי כן לידי"ן ר' אליהו הכהן הי"ו, ובעקבות כך נפק דק ואשכח מקורות נוספים שהגירסא בהם "ולא גורלנו" עד שיצא כשמש צדקו, וכמו שביארנו לעיל שהרגיש מו"ר נר"ו שגירסא זו הינה מבוססת וקדמונית מאוד, ואלו הן כל המקומות בהם נמצא הגירסא כן:

רבנו בחיי (תלמיד הרשב"א, פרשת וזאת הברכה ל"ג, כ"ו). ומסתמא כן נהגו שאר רבותינו הראשונים בארץ ספרד בדורו. (כי כן גורס הוא בפשיטות) ציינו לגרסתו בזה, הרב עבודת ישראל והרב אוצר התפלות בעיון תפלה. ע"ש - נכבד אר"י. **"כתב יד ישן נושן על קלף לפני מאות שנים"** מג'רבא מזמן הראשונים, שמעיד עליה רבנו לחם הביכורים (כדלעיל), והכריע כמותה.

מסורת תימן בסידוריהם מלפני מאות שנים, ומצורף צילום משנת ה' קי"ב (לפני שש מאות וחמשים שנה). וכן הדפיס בסידורו "עץ חיים" מהר"י צאלח זצ"ל ראש רבני תימן לפני כמאתיים שנה. וכן נוהגים גם התימנים המתפללים בנוסח "שאמ"י" הדומה בדרך כלל לנוסח הספרדים.

רבנו משה בן מכיר בעל "סדר היום", מזקני חכמי צפת בזמן מרן הבית יוסף, (שחיבר את תפלת "מודה אני" של הבוקר). בסדר תפלת המנחה, והעיר בזה כבר הרה"ג ר"י צובירי זצ"ל בספרו ויצבור יוסף בר. **ויצבור יוסף בר.** וכן הודפס למעשה בעשרות סידורים ספרדים (מלבד התימנים) ברוב ארצות המזרח:

סידורי ליוורנו - שנת תקכ"ט דפוס די פאס, סידור תפלה של שבת. מחזורי "שי למורא" לר"ה ויוה"כ משנת תרנ"ב.

סידורי בגדאד - רוב הסידורים שנדפסו בבגדאד בזמן הרב "בן איש חי" בדור האחרון, כולל אלו שהודפסו ע"י הרב דגור (החכם באשי) שהיה מתייעץ עם מרן בן איש חי, הנוסח הוא: ולא גורלנו².

סידור מצרים - "מנחת ערב" משנת תש"ד.

22 בדפוס: מאיר, בכור, עשר, עיזר, סופר, עבודי תרפ"ד, תרפ"ט ועוד.

סידור מרוקו - "מנחת ערב" נדפס בקזבלנקה משנת ת"ש בערך.

סידור אלג'יריה - נדפס בקונסטנטין תש"ג בדפוס גנאסייה.

סידור ירושלים - סידור "מנחת ירושלים" דפוס "ירושלמי" תשט"ז.

מנהג חכמי תונס וג'רבא - כפי הכרעת ועדות לחם הביכורים הנ"ל, ובפרט ידוע כן על החכמים, כמו מרן הגאון רבנו מצליח מאזוז זצ"ל, ומסתמא כן נהג ג"כ מרן הגאון רבנו כלפון משה הכהן זצ"ל²³.

הרי לך קדמות הנוסח ואמיתותו שקדם כבר מהרמב"ם, ונהג והשתלשל בכל הדורות אצל הספרדים עד הדור האחרון.

הוכחה נוספת לאמיתות הנוסח, מ"עלינו לשבח" עצמו

ט. והנה מרן מו"ר נר"ו הוסיף בנותן טעם, להוכיח שנוסחא זו היא הקדומה והמקורית יותר, מעיין במלים עצמם, שנראה ברור שבנויים הם כצורת השירה של התורה במשקל של מספר מלים וזה, משפט מול משפט, וממילא כיון שבכל המשפטים כאן יש ארבע תיבות (ולפעמים חמש, ובהם שתי מלים קצרות שביניהם מקף ונחשבים כאחת), א"כ אם אומרים "וגורלנו ככל המונם", יהיה הוא המשפט היחיד בן שלש מלים וזה תמונה, וזה סידורם:

עלינו לשבח לאדון הכל
לתת גדולה ליוצר בראשית
שלא עשנו כגווי הארצות

ולא שמנו כמשפחות האדמה

שלא שם חלקנו כהם

ולא גורלנו ככל המונם

שהם משתחווים להבל וריק

ומתפללים אל-אל (יש מקף) לא יושיע

ואנחנו משתחווים לפני מ"ה הקב"ה,

23. כי בדברים אלו נהג כדעת ודרך זקנו מרן רבי שאול הכהן כמבואר בברית כהונה חא"ח מערכת נו"ן אות כ"ה גבי כ"ף הכינוי ע"ש, ובמערכת זי"ן אות י"ב שהאריך להוכיח להזהר בתפלה מלשון שמשמעת לקטעת. ע"ש.

שהוא: - כל זה עיקר הנושא ואינו בחשבון, [ואפשר ליישב],

נוטה שמים ויוסד ארץ

ומושב יקרו בשמים ממעל

ושכינת עוזו בגבהי מרומים

הוא אלוקינו ואין-עוד (מקף) אחר

אמת מלכנו ואפס זולתו. [עד כאן].

ודע שענין ה"משקל" שהזכרנו, אינו קשור כלל למשקל היתדות והתנועות, המצוי בשירי רבותינו חכמי ספרד, שעליהם כתב ריה"ל בספר הכוזרי, שפייטני דורו למדו את משקל השירה מהערבים. אלא הוא משקל של **מספר התיבות**, הקיים ג"כ בשירת הים ושירת האזינו ושאר שירות שבתנ"ך, הנקראים שירה אע"פ שאין בהם לא חרוזים ולא יתירות ותנועות, אלא מכיון שע"פ רוב יש מספר מלים חופף בין השורות. ובדרך זו נכתבה שירת "עלינו לשבח" שייסד יהושע בן נון, וכבר כתבו כן קדמונים, וכן ביאר ר"ד גולדשמיט ז"ל בהקדמתו לפירוש הסליחות שלו. ע"ש. ואכמ"ל.

לך ביהוה מלכותו על כל אלה ואלה המעשים אשר עשה לך
אלהינו ואלהינו ביום הזה ואלהינו ביום הזה ואלהינו ביום הזה
והוא אמת מלכנו ואפס זולתו. [עד כאן].

נוסח אמיתי על פי הקבלה

י. ואם אל סודו תדרוש, דע כי בכל כתיב הרב האר"י לא נזכר נוסח זה כלל ולא דיבר בו, ובשעה"כ העתיק כל שבח זה מלבד משפט זה, (והמשפט: **והוא אמת מלכנו ואפס זולתו**) ומאחר שכן, גם אם המצא ימצא בדברי מקובלים אחרים שלא גרסו כן או שחדשו כל מיני רמזים למיניהם, כבר השרישנו מרן החיד"א בספריו שאין לסמוך ולחוש לסודות שלא הובאו בכתבי האר"י.²⁴

ואדרבא כבר ראינו שכן גרס רבנו בחיי שהיה מקובל גדול ואמיתי, כפי שהעיד רבנו האר"י²⁵ והרב בן איש חי²⁶ שינה מנהג קדום בברכת הכהנים, שהיו פותחים הכהנים "יברכך" מעצמם בלי שיקריא

הש"ץ, והנהיג שהחזן יקריא תיבת יברכך לכהנים, נגד רס"ג והרמב"ם ומרן, ע"פ רבנו בחיי וקבלתו.

וכן רבנו שאול הכהן היה מקובל גדול, וכן נהג על פיו מרן זקני הגה"ק המקובל האלוקי ר' מצליח מאזוז זצ"ל, **ומסתבר שכן נהג גם מרן בן איש חי גדול המקובלים בדורו**, שהרי כן הודפס בסידורי בגדאד בזמנו (כנ"ל), וגם בסידורים שהודפסו ע"י הגאון ר' עזרא דנגור זצ"ל שהעידו עליו שהיה מתיעץ בכל עניני הסידור עם מרן בן איש חי [וגם אם לא נהג כן בעצמו, מ"מ מדשתיק, משמע שודאי אין קפידא בדבר].

ומה שרמזו הגאון ר' יעקב פארדו זצ"ל בספרו מנחת אהרן (כלל י"ז) שמות קדש בר"ת המלים של "עלינו לשבח". אשר על פיהם יוצא שיש פ"א תיבות בעלינו לשבח, ולמניננו יש פ"ב? הנה מלבד מה שכתבנו לעיל בשם מרן החיד"א שאין חוששים לזה, אומר אני דכאן ודאי רבנו האר"י לא מסכים לסודות שכתב שם, שהרי כתב הרב מנחת אהרן בתוך דבריו שם להזהר לומר "ויוסד הארץ" ולא להבליע האות ה' הזו, כי זה משנה השמות שיש בר"ת. ע"ש. והמעין יראה בשער הכוונות (דף נ' ע"ב) שפעמיים מעתיק "ויוסד ארץ" בלא ה"א, וכן בפרי עץ חיים (שער קס"ת פ"ה. עמוד ש"א בחדשים) מעתיק פעמיים "ויוסד ארץ" בלא ה"א. וכן נוהגים כל העולם, והרי לך שרמזים אלו אינם מוכרחים ע"פ הקבלה. (וע"ע בקונטרס איש מצליח עמוד ש"ל-של"א שהארץ עוד לדחות זה).

ויותר מזה נראה דאדרבא **הרב מנחת אהרן גופיה היה אומר "ולא גורלנו"**, כי המעין יראה בסוף האות הקודמת בספרו שגורס: "ומתפללים לאל לא יושיע"²⁷, במקום: "אל-אל", ולפי זה אם גורס גם כן "וגורלנו", נמצא שאין כאן אלא פ' תיבות, ולדבריו יש פ"א, ומסתבר דגריס "ולא גורלנו" שתי מלים, כמו שגרסו רבים וטובים גם בדורותיו, ועל פי זה חשבנו מכון. והוא תנא דמסייע לן בגירסא זו. [אף שבעצם חשבנו, איננו עושים כן מהטעמים דלעיל, ועוד].

מה עם קנ"ב תיבות?

יא. ויש מי שהעיר ע"פ מה שכתבו בשם הרוקח ד"י החסיד שיש קנ"ב תיבות מעלינו לשבח עד תמלון בכבוד (כמנין בן נן), וזה לא מסתדר לגירסת ולא גורלנו, ובאמת שאין זו הערה כלל מכמה סיבות, חדא, דאטו גברא אגברא קא רמית, והרי כן גירסת הרמב"ם ורבנו בחיי ועוד קדמונים. ועל כורחך דאניהו לא חיישי לרמזים אלו, ואנן אזלינן בתרייהו.

ואם משום שהם בעלי קבלה, דע שכל קבלתם וכל המנינים של התיבות שכתבו לאורך כל סידוריהם²⁸, המעין יראה שרבנו האר"י פעמים רבות אינו מסכים לדבריהם, ויש פעמים שכותב הרוקח בחריפות כגון: **תאלמנה שפתי שקר** הגורסות כך וכך וכו', ובשער הכוונות מסכים דוקא לנוסח הדחוי (ע"ע לדוגמא בברכת אהבת עולם של שחרית ועוד).

ועוד, שהרי גם הטור הלך בעקבות מנייני התיבות של חסידי אשכנז כמבואר בסוף סימן קי"ג ובסימנים שאחריו, ומרן בבית יוסף לא דיבר דבר על מניינים אלו, אלא הביא ע"ז דברי האבודרהם שכתב: שאין למנין זה **לא יסוד ולא שורש**, כי לא תמצא מקום בעולם שאומרים י"ח בענין אחד תיבה בתיבה אלא יש מוסיפין תיבות ויש גורעין, וא"כ המנין הזה אינו מועיל אלא למי שעשאו ולא לזולתו. עכ"ל. ולא הוסיף מרן יותר לדבר בענין. הרי שדעת מרן ברורה שלא לחוש למניינים אלו. ואנחנו קיבלנו הוראות מרן. [וכבר ביארנו בס"ד באורך במקו"א שדברי האבודרהם מוכרעים במקומם, ושכן דעת הרשב"א והרא"ה והריטב"א והמאירי ועוד בברכות י"א. ואכמ"ל]. ואין שיהיה, הנה למעשה כל הנוסחאות שבסידורים של הספרדים אינם מכוונים ע"פ נוסחאות הרוקח ורמזיו, אלא נוסח אשכנז "המקורי" מיוסד על פיו [וכיום, גם הוא שונה ממנו הרבה, גם נוסח "אשכנז" (ליטא), וכל שכן נוסח "ספרד" חסידים, ששונה מאד]. ואנן בדידן נוסחאותינו ביסודם ע"פ סידורי הגאונים והרמב"ם והגהות האר"י.

בסיכום: בעלינו לשבח, צריך לגרוס "ולא גורלנו ככל המונם", מכיון שהיא גירסא ברורה יותר, ואילו בנוסח השני "וגורלנו" ככל המונם, יש מקום לשיבוש בתפלה ובשבח הנוגע ליסודות האמונה. ומבואר בזוהר ובכתבי רבנו האר"י ושאר אחרונים שהקפידו מאד להמנע בתפלה [ואף בשבחים שבאים בתפלה] מנוסח שאינו ברור דיו.

ונוסח זה קדמון מאד, וכן גרס רבנו הרמב"ם, ואף תיקן בכתב יד קדשו בספרו את המעתיק שהשמיט תיבה זו! וכן גרס רבנו בחיי, ור"מ בן מכיר בעל סדר היום. וכן הוא בכתבי יד עתיקים, וכן נוהגים כל בני תימן בכל הדורות, וכן מנהג חכמי תונס וג'רבה. וכן נדפס בסידורי הספרדים בארצות: בבל, מרוקו, אלג'יר, מצרים, ליורנו, ארץ ישראל. וכן הכריע מרן הגאון בעל לחם הביכורים.

וגם רבותינו המקובלים: בעל מנחת אהרן, מרן בן איש חי [קרב לודא], מרן הגאון הקדוש איש מצליח, וכן הגאון רבי עזרא דנגור ועוד, גרסו כן [מלבד רבנו בחיי שהזכרנו לעיל].

ונמצא שהוא נוסח אמיתי ונכון, בין על פי הפשט ובין על פי הקבלה, בין על פי הדקדוק ובין על פי המסורת, ולכן ראוי לכל אחד לנהוג כן למען כבוד שמו ב"ה.

28. הרוקח וסידור חסידי אשכנז, וע"ע בשו"ת הרא"ש כלל ד' סימן כ'.

27. וכעין זה גרס מהר"ח פלאגי בכף החיים סימן י"ז אות כ'.

24. ע"ע במאמרי "מהר"ח ומהר"י וכו'" הנ"ל עמוד 39, הערה 97.

25. ע"ע בהקדמת מהר"ח לשער ההקדמות (ובדפוסים חדשים נדפסה בתחלת "עץ חיים"), בתחלת ההקדמה השנייה (בדפוס "עמוד כ"א).

26. שנה ראשונה פרשת תצוה הלכה א', והחזקה החזיק אחריו מרן הגר"י שליט"א בהליכות עולם ח"א עמוד ר' ואילך.

עיונים באמונה ובמסורת של הישראלים השומרונים

תולדות התפילה בפי הישראלים השומרונים ויסודותיה

מבוא

התפילה בפי הישראלים השומרונים נשענה מלכתחילה על התורה שבכתב ועל ארבעת העקרונות הראשונים של האמונה באל אחד, בנביאו משה בן עמרם, בתורתו הקדושה ובמקום קדושו הבלעדי - הרגלים. אחרי כן שולבו בה עקרונות משנה כמו האמונה באחרית הימים, השכר והעונש וקדושת שמירתם של השבת והמועדים.

תפילות וקורבנות בימים קדומים

בראשונה, בימים הקדומים ביותר, ימי האלף השני והראשון לפני הספירה, נשענה התפילה על הכתוב בתורה בלבד ועל השירים הקדמונים הכנוסים בה כ"שירת הים", "שירת בלעם" ו"שירת האזינו". ברוב הזמן הזה היו התפילות מלוות את

הקרבנות שהיו מקריבים הכהנים על מזבח משכן משה. שם היו מקריבים ומקטרים קטורת זכה לפני ה'.

משפטו קרבנות בהרגלים עם הסתרת משכן משה, המשיכו להתפלל כפי שהיו האבות ומשה מתפללים לפני ה' בעיקר היו קוראים בתורה בכל ימי חייהם ובעיקר בשבתות, שכן בימות השבוע היו טרודים בעול פרנסתם. הם קראו בתורה במקורה העברי ובתרגומה ליוונית במקומות שדרו מחוץ לארץ ישראל [קטעים מתרגום התורה ליוונית בנוסח שבידי הישראלים השומרונים נמצאים כיום בספריית אוניברסיטת העיר אסן Essen שבגרמניה].

קרבן הפסח: דוגמה להתפתחות התפילה

בתקופת שלטון יוון, בית הכהונה הגדולה מזרע פינחס, המוסד העליון של העם הישראלי-שומרוני, אחרי התפלגותו הסופית מן העם הישראלי יהודי, במאה הרביעית לפני הספירה, קבע כי התפילות תחלפנה סופית את הקרבנות שבתורה, למעט קרבן הפסח שאינו מכלל הקרבנות שהוקרבו במשכן,

אלא הוקרב על ידי כל בני ישראל. למעשה קרבן הפסח הוא הדוגמה האופיינית של שלב המעבר בין קרבנות לתפילות כאשר עצם ההקרבה לוהה באמירת תפילות שחוברו ע"י פייטנים שומרונים. בשלב הראשון נקראו תוך כדי הקרבתו קטעי התורה המספרים באופן ישיר על יציאת מצרים, סיפור היציאה ושירת הים, ייחודו של יתרו, הציטוט מפסיקת "אלה מסעי" וחתימה בפיסקה "שמור את חדש האביב". בשלב השני בתחילת האלף הראשון לספירה החלו להוסיף את הפיוטים של החכם הידוע הראשון מבין הישראלים השומרונים - עמרם בן סרד, שכתב ארמית נקייה. בקרבן הפסח שרו את יצירות הנצח שלו: "אלהים רחמנה : דבקו ברחמיך" [אלהים הרחמן: הושיענו ברחמיך] ו"מברך הו ביתה דיעקב: כרי דנפק מלגוה" [מבורך הוא בית יעקב: מקור שיצא מתוכו] והשיר המיוחס לבנו מרקה: "אה טבה דלית סבור: מן טבהתך מואש" [הוי הטוב שאין נתמך: מטובך נואש]. באלף השני נוספו הפיוטים של הרבן פינחס בן יוסף בן עזי: "בפס קדש נשבח: בצל קורת אלה באנו" [שמאוחר יותר הועתק לתפילת יום כיפור]. ופיוט של בנו הכהן הגדול אלעזר בן פינחס: "אחד הוא ה' הנכבד: ואין עוד מלבדו" [הפיוט: "עבדיך

הצעות חדשות לשימור נחלת קבר אלעזר הכהן בעוורתה

ישקעו התרומות הללו. אם לריק או באמת אפשר יהא לסמוך על מצב בו אכן התרומות תשגנה את מטרותן.

צריך שיהא ברור שהתחזקה של המקום אמורה להיות שוטפת ובתיאום עם כל הגורמים במקום. ללא כל זאת אין כל משמעו לקידום הפרוייקט שלמעשה הוא ברוך, אך צריך לפעול בשום שכל ובתבונה.

אני מוצא לנכון לפנות כאן אל כלל בני הקהילה שירימו תרומה למען פרוייקט חשוב זה, במידה ואכן הנושא הבטחוני יטופל מראש, כדי למנוע מצב שהבניה תיעשה וההרס יבוא אחריה כמוסבר למעלה ברשימה זו.

לאחר שכל זאת יעשה, יש לעשות כל מאמץ אפשרי כדי למצוא גורם שיממן באופן שוטף את התחזקה של המקום, כפי שהיום מתחזק קבר יוסף. מצד אחד גורמי בטחון של הרשות שומרים על המקום ומהצד האחר גורם אחר מממן את התחזקה השוטפת שלו.

יפת בן רצון צדקה

הפעולה ותהייה הסכמות ברורות כתובות וחתימות בין כל הצדדים, להתחיל בעבודות עצמן ולאחר מכן בהצבת כוחות שיטור קבועים שישמרו ויפקחו על המקום. מי שינסה לגרום למהומות מצד כלשהו, ייעצר בהתאם ועל פי החוק. כך אט אט תוטמע בקרב תושבי המקום וגם הקיצוניים שבהם וכן בקרב הקיצונים היהודים העובדה, שעצם חילול המקום הוא למעשה עבירה ויש בגינו עונשים כבדים. אז אולי לאחר כל אלה אפשר יהיה לחשוב על ביקורים יזומים וקבועים של בני הקהילה במקום, דבר שבעבר הרחוק נעשה באופן קבוע על ידם.

אמנם גאספו תרומות מבני הקהילה ומגורמים מחוץ לקהילה והרשימה פורסמה בגליון הקודם, אך למרבה הצער אני חוזר שוב ומזהיר שצריכים להיות חכמים באיזו צורה ובאיזה אופן יש לפעול, כדי ששכפים אלה לא ירדו לטמיון וכל ההשקעה לא תהא לריק. אני חושב שהבעיה המרכזית היא ההשקעה, אלא איך והיכן ובאיזה צורה

ולא צריך להרים ידיים ולהיכנע למציאות הקשה שהיום קיימת בשטח. ישנם גם פתרונות לסוגיה סבוכה זו. אחת מהן לפנות לראש העיר או הכפר או המועצה המקומית של עוורתה, להסביר את הרעיון ולבקש ממנו שיקח על עצמו את היוזמה כולה ויציגה בפני מועצת הכפר או העיר כאילו זו היוזמה שלו. בין היתר יסביר שזה נותן תעסוקה מסויימת לכמה מאנשי הכפר וכבר זה טוב. לתת את העבודות לתושבי המקום שינקו ויבנו את המקום מחדש. לקחת שומרים מתושבי המקום וליתר בטחון שוטרים בתפקיד משוטרי הרשות הפלשתינית, כדי שישמרו על המקום באופן קבוע. לחשוב באיזה דרך ימומנו אותם שומרים, כשעל וועד הקהילה תוטל היוזמה להיות האחראים לכיסוי ההוצאות בשיתוף עם הרשות הפלשתינית הנמצאת במקום. מובן מאליו שהכל יעבור דרך אותו ראש עיר או כפר ומכיוון אחר יזדמו אליו הכספים באמצעות וועד הקהילה.

לאחר שייסגר המעגל הראשון הזה של שיתוף

מכובדת ולא מקום מוזנח ולא נקי. בביקור הראשון של הקיצוניים הדתיים מול הקיצוניים המקומיים ממפר עוורתה, הרסו שני הצדדים את הגדר שזה עתה נבנתה מכספו הפרטי של אדם אחד. היה זה רק סימן ראשון לקראת הבאות. כל צד האשים את הצד האחר בהרס שלמעשה היה יזום. אני חייב לציין שהגדר נהרסה בצורה כזו, עד כי חשבת שהיה כאן תיאום יוצא מן הכלל בין שני הצדדים הקיצוניים הללו.

בהמשך בני הקהילה חששו מאוד להגיע למקום. מדי פעם עשו ועושים יצירות קצרות למספר דקות או שעות, ומיד עוזבים את המקום שנראה כמו עזובה מוזנחת, דבר שגורם לכאב ולשברון לב. באחד הגליונות האחרונים הבאנו בעיתון א.ב. תמונות מהמקום ואין שהוא נראה. פשוט מחריד לחשוב על הגישה והחשיבה של כל הקיצוניים למיניהם שאין להם כל כבוד לאלה הטמונים מתחת לאותם קברים. אין בכלל אל מי לפנות? אין בכלל אל מי לבוא בטענות?

אך לא הכל לא ישים.

←

מול אלה התפתחה היצירה
בבלשון עברית וארמית
מעורבת, שגדול חוקרי
הלשונות העברית הארמית
בפי השומרונים, הוא בן-
חיים, כינה " עברית
שומרנית", כינוי מכובד
יותר מהכינוי שכינה את
הלשון המעורבת אחד
מתלמידיו הרבים, משה
פלורנטין: "עברית בלולה"
במנחה הבלולה בשמן
העברית בלולה בצורות
ארמיות מקובל עלי יותר
הכינוי של בן-חיים: עברית
שומרנית. כי לשון זאת היא
ציורה בלעדי של
השומרונים. שילוב של

←

אין לי ספק כי חוברו פיוטים

א"ת ע"ב

מגנזי בית הספרים

מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה

מאת
שלמה צוקר
בשיתוף אפרים ווסט¹

שבשבתא, כיון דעל על (פסחים קיב ע"א)

(א)

אוסף בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי נרכש באחרונה כתב-יד² מזרחי מן המאה ה"ג, המכיל דפים וקונטרסים בערבית יהודית, שזיהיתיו כפרקים מן ה"סידור" של ר' נתן בר' שלמה — חיבור המרצה את עיקרי חובות (= 'אגבאת') היהודי בתפילה, מנהגים ובקצת מצוות שבין אדם למקום והלכות איסור והיתר. העיון בקצת פרקי החיבור ששרדו בכתב-היד שלפנינו הביאני למסקנה שלא רק העתקתו היא מן המזרח, אלא אף עצם חיבורו כן — על שום הישענותו המוחלטת-כמעט על גאוני בבל המדקקותו הנדירה למישהו מחכמי ספרד והמערב, ועל שום פרטי המנהגים ונוסחאות התפילה שבו, שהם מזרחיים במובהק. כלם זיהויו כסידור ר' שלמה בר' נתן הביא עלי פליאה: שהרי במדעי היהדות ובספרות הכיבולוגרפית שלהם מוחזק החיבור יצירה של צפון אפריקה, המשקפת את מנהגה הקדום, ולשמו של המחבר, ר' שלמה בר' נתן, הוצמד הכינוי 'סגלמאסי' — על שם העיר הידועה בדרום מערב מרוקו. שורשו של ייחוס זה, שהצמיח ענפים ופירות מרובים בכמה תחומים של מדעי היהדות, נתון בדיקה. כמו כתב-היד שלנו, ששימש עילה לבדיקה זו, גם שאר כתב-היד המכילים את החיבור, רובו או כולו, שהשיגה יד גאוני על פי תצלומיהם, אשר בספריות אוקספורד³ והוואטיקן שברומי⁴, ואשר בידיים פרטיות⁵, והקטעים, המרובים יחסית, מכילים פרקים בודדים⁶ — כולם מזרחיים הם, ואין בהם אף כתב-יד אחד שכתבתו 'מערבית' — צפון אפריקאית או ערדית.

מר אפרים ווסט דלה את החומר הגיאוגרפי והביאוגרפי מן הספרות הערבית וממדעי המזרח, שהשתמשתי בו במאמר זה, והעיר את עיני בסוגיות בלשניות והיסטוריות רבות. סימנו 38*6889. מוצאו כנראה מעראק או מן האיזור הפרסי, מן החבל הקרוי בשם 'עראק אלעג'מי'. נייר מזרחי. עשרה דפים. הקטעים מכילים רצפי טכסט אלה: (א) 1א-ב: קטע מפרק יב, הלכות אבל; (ב) 2א-3ב: קטע מפרק טו, הלכות בית כנסת ותפילה; (ג) סוף פרק יז, הלכות חתנים, סדר קידושין וכתובה — תחילת פרק יח, דיני נידה ויולדת; (ד) 5א-6ב: סוף פרק יט, הלכות מילה — פרק כ, הלכות פדיון הבן; (ה) 7א-10ב: פרק כב, הלכות תפילין; (ו) 11א-20ב: פרק כד, הלכות שחיטה וטריפות, דם, חלב וגיד הנשה — הלכות יין נסך. יש להעיר, כי מחמת ההיגוי המקומי, הסופר שוגה לעיתים בהחלפת אות רי"ש בגימ'ל רפה (ע"ן), למשל: 'אלצביאן אלצגאג' (= הנערים הקטנים, 9א) במקום 'אלצגאג'; 'יגמו בעינה' (= ירמו בעינו, 3ב) במקום 'ירמו'.
ראה: A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 1886, pp. 190-192, nos. 896-899.

ספריית הוואטיקן, מס' 497.
תואר בקטלוג המכירה: 41, no. 25, November 1985, *Sothby's, Important Judaica: ... Auction*.
כגון כ"י אוקספורד 291 Hunt. (קטלוג נויבאוואר, מס' 899); כ"י לונדון, Or. 10729 (אוסף גאסטר, מס' 920); הקטעים המתוארים בקטלוג אוסף אדלר שבבית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק.

(ב)

בספר היד והקטעים ששרדו לא נזכר שם מחבר או מעתיק אלא באחד, והוא כתב־יד מאוסף המזרחן וההבראיסט אדוארד פוקוק (Pococke) שבספרייה הבודליאנית באוקספורד, מס' 262, שרכשו מן הסתם במזרח, בעת ששימש כחן אנליסט. כנראה לחקור על דבר סביבת מוצאו האמיתית של החיבור, עלינו לעיין בראש וראשונה בכתב־יד זה. בראש כתב־היד, לפני הקדמת המחבר, עיצב הסופר־המעתיק כעין שער (דף 3א) ובו הכותרת 'סדור רבנו שלמה ברבי נתן ז"ל, ואחריה שיר שקול' בשבח החיבור:

שמו דרכי תעודה.	בחוקי התפלות.
ובינה בברכות.	אשר הנה מעולות.
רעניים נכונים.	הגונים נאמנים.
נכוחים למבינים.	רצויי המסלות.
אשר חבר שלמה.	בנו נתן במחשב.
לבבו וגם תיקן. ¹⁰	בעוז נורא תהלות.

וכן נזכרה: 'כתבתי אני סעדיה בר יהודה ברבי אביתר. תהא מנוחתם כבוד. וקאנת נסכה אלאצל בכט מצנפה (= והיה כתב־יד המקור בכתב־יד מחברו) שנת א'תק"ד' לשטרות'.

ניסוח הפתיחה עשוי להטעות את הקורא העברי, כאילו השנה הנזכרת מתייחסת לכתב־יד המחבר, ולא היא. שיעורו: 'כתבתי אני סעדיה...' — ולפני עמד כתב־יד המקור בכתב־יד מחברו — בשנת א'תק"ד לשטרות'. השנה לשטרות הנזכרת כאן, והמתאימה לשנת 1203 למניין הנהוג, חוזרת מספר פעמים בפרקים על עניין עיבור השנים וקביעות המועדים, שהוספו המעתיק משלו בסוף הסידור, וברור שהיא שנת השלמת ההעתיקה. באותם פרקים מזכיר ר' סעדיה פעם אחת גם את השנה לבראיה — 'ד'תתקס"ב', אך זו נכתבה כנראה בטעות. בדיוני בפרקי תוספות המעתיק, להלן, אעסוק בסוגיה זו. כאן שמתי לבי לעובדה, שלשמו של המחבר לא הוצמד הייחוס המפורסם לסג'למאסה, ייחוס המופיע בכל המחברים שנכתבו על הסידור. גם בתולדות התקבלותו עוד נחקר בהמשך.

בסוף הסידור, בדף 223ב, נמצא קולופון המעתיק, שגם בו הוא מזהיר על נתינת הסידור לבנו עמרן (עמרם):

סליק... נקל הדא אלסידור נסכה בכט אלמצנף אלמקדם דכרה פי אלתאריך אלמדכור בקלעה ברקא אלמחורסה ומנחתה ללולד עמרן אעזה אללה ואבקאה ונפעה בה (= הועתק זה הסידור מכתב־יד בכתובת המחבר שקדם וזכור בתאריך הנזכר, בקלעת ברקא, לוואי תהי שמורה. ונתתיו מנחה לבני עמרם, יאדיר אותו האלוה ויחיהו ויועיל לזכור) וכתב סעדיה בר יהודה בר אביתר מנוחתם כבוד.

מקום העתקתו של הסידור נזכר בכתב־היד בשם 'קלעה ברקא', היינו מצורת ברקה. עד עתה, כל הכותבים על הסידור הניחו שהשם הזה מתייחס לברקה שבקירינאיקה, לזכר. אולם קשה לקבל זיהוי זה מכמה צדדים. ברקה היתה עיר גדולה, שהמלה 'קלעה' אינה הולמתה, אלא ראוייה היתה להיקרא 'מרניה ברקה' (ואמנם, כך מוצאים אנו שנוצר שמה בכתובה משנת 990, ששרדה בגניזה הקהירית, והיא שמורה בספרייה הבודליאנית שבאוקספורד, Ms. Heb. a.2, דף 2א). יתר על כן, עיר זו חרבה במהרה הייא, בפשיטות שבטי בני הלאל, ושוב לא חזרה ונתישבה. עלינו לחפש איפוא מקום אחר שהשם 'קלעת ברקא' הולך

7. Ms. Poc. 262, קטלוג נויבאואר, מס' 896 (Uri 298) [הציון מתייחס לקטלוג הישן של כתב־היד המזרחיים בספרייה הבודליאנית, מאת Johannes Uri, אוקספורד 1787].

8. ראה על כך בביוגרפיה של פוקוק, בתוך: The Theological Works of the Learned Dr. Pocock... to which is prefixed an account of his life and writings (by L. Twells), London 1740.

9. משקלו 'המרנין' (וגי) המקוצר, המשמיט תנועה אחת:

— U — — — U // — — — U — — — U

10. על פי דיוק החזרו והמשקל יש מקום לשער, שבשורה זו נשתבש משהו מכפי שהיה מעיקרו, ואולי צריך להיות: 'במחשב' — לזכור גם ותיקן/בעוז נורא תהלות', או: 'וגם תיקן לבבו. בעוז נורא תהלות'.

והנה, יאקות אלרומי אלחמרי (1179–1229) בספרו על שמות זהים של מקומות נבדלים ('אלמשתרק וצ'עא ואלמפתרק וצ'עא')¹¹ מזכיר מלבד ברקה שבקירינאיקה עוד שלושה מקומות שנקראו בשם זה, ושלושתם במזרח. אולם רק האחרון בארבעת הנזכרים מתואר כ'קלעה': 'ברקה היא מצודה השייכת לבשנויים, באיזור וואן (צ'ל: זוחאן). אכן, במילון הגיאוגרפי מפורסם שלו, 'מעג'ס אלבלדאן',¹² כותב יאקות משמו של ההיסטוריון אבן אלתאיר (מת בשנת 1232): 'אלזוחאן הוא איזור נח במזרחו של נהר החידקל, למן גזירת אבן עומר (כיום, בתורכית, Cizre — עיר על נהר החידקל, צפונית־מערבית למוצל) בולותיו — מהלך יומיים ממוצל, ועד גבולות כ'לאט (= Ahlat, על גדת ימת ואן). יצוין, שאבן אלתאיר עצמו היה יליד יורת אבן עומר. על שבת הכורדים הבשנוי אנו למדים מספרו של אבן אלתאיר עצמו, 'אללאבא פי תהר'יב אללאנסאב' (= יקר בחיקון הכינויים): 'בכינוי זה נודעת עדה ('טאיפה', בהקשר זה — במשמעות Clan באנגלית) גדולה מן הכורדים מזרח גזירת אבן עומר, ויש להם מצודה ידועה בשם פנך'.¹³

קלעת ברקה נמצאה איפוא בכורדסתאן. הן שם המקום הן שמו של השבט נעלמו אחרי הכיבוש המונגולי, בשנת 1257, שבו קלטת ברקה נחרבה קלעת ברקה. אין ספק שהיא היא מקום העתקתו של הסידור שלנו.

בקשר לשייכותו לאיזור זה ראוייה לתשומת לב העובדה שבסידור כתוב שם המקום 'קלעה ברקא', באל"ף. כפי הנראה זהו יישוב ארמי. יהודי האיזור שבו אנו מזהים את מקום הכתיבה דוברי ארמית היו. יש שאף בניסוחים הערביים שבסידור ותוספותיו שולבו מלים ארמיות,¹⁴ וממילא לא מצאנו אצל יאקות וזולתו מן הערבים 'ברקא' בצירוף עם המלה 'קלעה', ואילו מקומות שם 'ברקא' בלא 'קלעה' שנוכרו, אינם אלא מספר מקומות קטנים במדבריות חצי האי ערב ואחד כזה במצרים, ובשום אופן הם עשויים להיות מקום כתיבת הסידור.

עוד מקור שיש בו כדי לקבוע את שייכותו של הסידור שלנו למזרח ולאפשר לנו לעקוב אחר גלגוליו של כתב־היד שהועתק מכתב־יד מחברו, הן רשימות הבעלות והקניין והרשימות המשפחתיות שנכתבו בו. כבר הבאנו למעלה את הקולופון, שבו עניק המעתיק סעדיה בר יהודה את הסידור לבנו. על הקדשה זו חוזר המעתיק עוד פעמיים, בשולי הפתיחה כעין 'שער' (3א), שתי שורות אנכיות הניצבות לשורות הטכסט שלו, היוצרות עמו כעין מסגרת: 'הדא אלסידור מנחה מני ללולד (= זה הסידור מנחה ממני לבני) עמרן יהי שדי בעזור' ו'צאר (= נעשה) הדא אלסידור [מנחה] מני ללולד עמרן' וכו'.

פנימה לשורות אלו, בשורות מקבילות להן, באות שורות הקדשה בכתובת ידו של עמרן/עמרם בן סעדיה הנזכר, שאף הוא נכתב, כלומר מנחיל את הסידור לבנו: 'צאר הדא אלסידור מנחה מני ללולד סעדיה ש"צ (= שמרהו צורו) וכתב עמרם ברבי עדיה מני' כב' (= מנוחתו כבוד)'.¹⁵

בדף חלק שבסוף כתב־היד (265ב) רשם כנראה עמרם הנזכר, בנו של המעתיק, ציוני פטירות הוריו ולידות בניו: 'דרג' ואלדי יצ פי אללילה אמספרה ען נהאר אלגמעה, כאמס שהר אב שנת אתקל'ו לשטרות] ג' רג'ב סנת תרכ"ב' (= נסתלק אבי נחור הן, אור ליום ו', ה' לחודש אב, שנת 1536 לשטרות — 3 לחודש רג'ב שנת 622 למניין המוסלמים), דהיינו שנת 1225. וכן: 'רג'ת ואלדתי אלי רחמה אללה תע' פי לילה אלאחד, י"ד אדר ראשון ש' אתקמ'ו והו י"ד מ' ג'מאדי אלאולי סנת תרל"ב' — נסתלקה אמי אל רחמי האל יתעלה בלילה של יום א', י"ד אדר'א ש' 1546 לשטרות והוא 14 לחודש ג'מאדי'א 632 למניין המוסלמים, דהיינו 1235). וכיוצא באלה: 'ולד אלולד אלמימון אבו גאלב יהודה, יום אלאחד כ"א אדר ראשון שנת] אתקמ'ו והו ג'מאדי אלא' סנת תרל"ב' והו י"א שבאט' (= נולד במזל טוב בני אבו גאלב יהודה, יום א' כ"א אדר'א שנת 1546 לשטרות, הוא 11 בפברואר), דהיינו שנת 1235. שם הילוד, יהודה, הוא כשמו של אבי המעתיק — זקנו של הכותב, לפי הנחתנו.

בעריכת P. Wuestenfeld, גוטינגן 1846, עמ' 52–53.

בירות 1955, עמ' 158, ערך 'זוחאן'.

קהיר 1938/1357, עמ' 127.

15. אפשר שהשם 'קלעה ברקא' שמר על שמו המקורי של המקום בארמית, אולי קרוב למובן של יציע (עיין עירובין טו ע"א), המתייחס לטופוגרפיה של מקום המצודה. אילו היה הכתיב 'ברקא' ממקור ערבי, היה לנו לקרוא תיבה זו באל"ף ממדודה, כצורת נקבה של 'אברק' — בהוראת מבריקה, נוצצת. בקשר עם 'קלעה' היה לה לשמש כשם תואר, אולם אז צורת שם המקום היתה צריכה להיות 'אלקלעה אלברקא', ולא כפי שהיא לפנינו.

שלוש הרשימות שעד כאן, השייכות למשך של שלוש שנה לאחר כתיבת הסידור, נעשו כפי הנראה בעת המשפחה יושבת בקלעת ברקא.

כתב-היד כולל ציון ללידת בן נוסף של עמרם בן סעדיה, אך השורה הראשונה שבו, שהכילה את שמו של הילוד, אינה נראית בתצלום שלפנינו — כפי הנראה היא נעלמה בתפר של מיתחת-הדפים עם חידוש כריכתו של כתב-היד בזמן מן המעט ואף השורות הנמצאות קטועות בסופיהן בגלל קטימת הדפים במעשה-תיקון הספר. אולם אין ספק בדבר היות זה ציון ללידת כפי שמוכח מן הרישום המדויק של המזל של כוכבי הרקיע באותה שעה ומהבעת האיחול. חשיבותו של ציון זה בתרומה הנוספת שלו להתוויית סביבת כתיבתו וגלגוליו של הסידור, שכן נזקק הוא בשמו של מקום הלידה של נכד זה למעתיק המנחם שעל זהותו אין לחלוק: '...אלעזיו באסערד עאשר רמצי'אן סנה [ ] תרס"ו הגיריה ודלך עלי טלוע נצף סאעה מן [ ]

וכאן אלטאלע אלגוזא מחקק ג'עלה אללה מב[ארך] 15 (= ...היקר, באסערד, ביום "לחדוש רמצי'אן, שנת 666 להגירה, וזה בעת עלות השמש, מחצית השעה מן [ ] ועליית מזל תאומים היתה ודאית. יעשהו האלוה מבורך). נוסחת האיחול בכתב-היד כאן מצויה ברישום הלידה שבדף 2א, המובא להלן. התאריך הנזכר כאן מתאים ליום "בסיון ה'כ"ח — 24.5.1268, היום הנזכרת כאן היא אסערד — היא Sert, Siirt, צפונית לג'זירת אבן עומר, על נהר בוהתאן, מיובלי החירקל שבגבול כורדסטאן יש לשער שמשפחת בנו של מעתיק הסידור נמלטה לכאן מקלעת ברקא, עקב פלישת המונגולים.

בחציו הריק של העמוד בדף 2א נרשמה לידה נוספת, מיום כ"ב תשרי א'תר"א לשטרות, תרפ"ח לספירת המוסלמים, היינו 1289 למניין המקובל. שם הילוד אינו קריא בתצלום; מסתבר שאף הוא מבני משפחת המעתיק, אך אין לקבוע זאת בוודאות לאחר מכן. הסימן הבא לבעלות על הסידור הוא כבר כפי הנראה מחוץ למשפחת המעתיק, ובו — מלבד חיזוק נוסף לאותו סביבת מוצאו של כתב-יד פוקוק — יש גם עדות עקיפה על האיוור הגיאוגרפי שבו מקובל מנהג התפילה שבסידור. במקומות הפנויים סביב הטכסט (ביגליון) של דף 236 נכתב שטר מכירה של הסידור:

מה שקנה הבחור הכשר שורש הזקנים מר' ור' (= מראנא ורבאנא) עוזיאל בן הזקן החסיד מר' ור' יוסף סדור נ"ב לרבינו שלמה ז'צ'וק'ל' מיד החסיד מר' ור' עובדיה ביר' (= בירבי) שמואל ג"ע בעשרים וחמשה כספים מטביע קרן הרחמן יזכהו למגמר [---] ולאגמורי לכוליה תלמי[ודא] (סופי השורות נחתכו בידי מתקן הספר). ואני חנניה ביר' אהר ז'ל'ה'ה' מעיד על זה ששמעתי משני עדים שזכה ר' עובדיה בן שמואל בעשרים כסף קזאני. אלעזר בן שת (חתמת עד)

ב'מטבע קזן' הכוונה לכסף שהוטבע על ידי השליט המונגולי גאזאן (= Ghazan; 1295–1304),¹⁵ שייצוב המטבע היה מפעולות שלטונו הראשונות.¹⁶ לפי זה יוכן שהתואר 'קזן' או 'קזאני' בא להדגיש את שבחו של המטבע, שבו נמכר הסידור בכסף מלא. בעקיפין יש באיזכור זה של המטבע כדי לקבוע בערך את תאריך המכירה של הסידור וקירבתו היחסית לתאריך הרישומים המשפחתיים. בכך מתקיימת רציפות הישארותו של כתב-היד בסביבה משפחתית-עדתית ותרבותית-גיאוגרפית אחת, ולפיכך רשאים אנו לסמוך על הגדרתו של כותב השטר את המנהג שבסידור, שהוא מייחסו לחבל ארץ מסוים. חשיבות מרובה יש לעובדה שכותב השטר, בן הסביבה המזרחית-הכורדית, מזהה את הסידור בשם 'סידור ג'יבלי'. פירוש הדבר, שהוא מייחס את סידורו של ר' שלמה בר' נתן לחבל ארץ הקרוי בשם ג'יב'ל או ג'יבאל, והוא איוור רחב במערב פרס, הגובל בכורדסטאן, ונקרא גם 'עראק עג'מי', ומרכזו — העיר המאדאן (מבחינה היסטורית הוא ארץ מדי הקדומה).

שינוי מקומותיהם של המחבר והמעתיק גרם כפי הנראה לכך, שהמעתיק הוצרך להוסיף בסוף הסידור, בדפים 224א–223ב

15. באיוור הדובר פרסית, ביחוד באיוור הקרוי בשם 'עראק עג'מי', נהגית האות ק כ'גין' (= עין), והחילוף ביניהן מרובה בכל כתב-היד. וכן אנו מוצאים בלקסיקון הביוגרפי של גדולי המאה השמינית להגירה, היינו המאה הי"ד, לאבן חג'ר אלעסקלאני (1372–1449), אלדרר אלכאמנה פי אעיאן אלמאיה אלת'אמנה, חידראבאד 1930–1350/1932–1358, עמ' 212, בתחילת הביוגרפיה של גאזאן: 'ואסמה מחמוד ויקולה אלעאמה קאזאן' (= ושמו, המוסלמי, מחמוד, ופשוט העם אומרים: קאזאן).

16. קודמו של גאזאן, Gaikhatu, ניסה להנהיג שטרות-כסף של נייר, כפי הדוגמה הסינית, דבר שגרם למשבר פיננסי חמור. לפיכך היתה אחת הפעולות הראשונות של גאזאן טביעת מטבעות, תוך השגחה קפדנית על משקלן, צער שהביא לפיטוי כלכלית מחדשת. עיין: B. Spuler, *Die Mongolen im Iran*, Leiden 1985, pp. 252–253.

למות וחילופי מנהגים לפרקי התפילות שבגוף הסידור, כדי להתאימו לשימוש בקלעת ברקא שבכורדסטאן. דבר זה יחזק את הפתיחה שרשם ר' סעדיה בר' יהודה בראש חלק זה:

תרחיב צלוה אלליל במקצ'א מנהג אלבלד אלמסכון פיה ותרחיב אלפסח איצ'א פפי דלך תגירארת ען אלוצ'ע אלד' מי אלסידור פמן דלך צלוה אלמערבי ללחול (= סידור תפילת הלילה לפי מנהג המקום שנאנו דרים בו, וגם סדר הפסח, ובתוך זה שינויים לגבי מה שנקבע בסידור, ובכלל זה תפילת מעריב לחול).

הני התפילה שבגוף הסידור תואמים בדרך כלל את סידור רב סעדיה גאון, כפי הצעת נוסח החובה הסטנדרטי שלו, ואילו מעתיק בתוספותיו, מלבד פרקים ופסוקים מסוימים שבהם הוא פותח את תפילות ערבית, מוסיף גם מנהגים מיוחדים, שרס"ג ואם בסידורו כהרחבות של רשות, והם ברובם שרידי נוסח ארץ-ישראל, שנשתמרו באיוור הביזאנטי ושלוחותיו ובקצת מלות המזרח. כנגד זה — קהילות אשכנז, ספרד וצפון אפריקה החזיקו ברוב נוסחאותיהן במנהג סדר רב עמרם גאון. למשל, בתפילת ערבית של שבת מוצע בתוספות (225–236א) נוסח פיוטי לברכות שלפני קריאת שמע: 'אשר כלה מעשי השביעי', 'אהבת עמוסים נטעת עץ חיים', 'ואמת אמונתך בשביעי קיימת גזרת' — כפי שהוא בסידור רס"ג¹⁷ ובמנהג הליה.¹⁸

ההגדה של פסח נוסח גוף הסידור בעיקרו הוא כנוסח הסטנדרטי של רס"ג — הקידוש המובא בו הלא 'אשר בחר בנו מכל הרגיל (74א); לא הובאה בו תוספת דרשת התנאים ר' יוסי הגלילי, ר' אליעזר ור' עקיבא על עשר המכות וברכת הגאולה שם 'אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים'. ואילו בתוספות המעתיק מוצע קידוש כנוסח ההרחבה הפיוטית, שרס"ג מחיר ומרו, 'אשר רצה בנו ויפארנו. תרומה הבדילנו... וברכת הגאולה כנוסח ההרחבה הפיוטית, 'אתה גאלת את אבותינו צרים... (228–229; 233–234ב).¹⁹ ואילו לגבי תוספת למדרש התנאים אומר המעתיק בסוף דבריו (עמ' 234) שיש להגשים כן, אבל הוא אינו ממליץ לאומרה כדי שלא לאחר את הסעודה יותר מדי, 'שלא ציווה האל להיות רעבים'.²⁰ אחרי כן הערת סיום שבה מעיד כאן ר' סעדיה בר' יהודה בר' אביתר על כתב-היד שממנו העתיק את סדר ההגדה: 'נקל הדא קידוש מן נסכה בכט רבנו יהודה כהנא בר שמריא זכרם לברכה' (= הועתק זה הקידוש — כוונתו לסדר ליל הפסח כולו, וראו כן במנהג זה על שום תחילתו²¹ — מכתב-יד בכתובת ידו של רבנו יהודה וכו').

הצד השווה שבין גוף הסידור לתוספות המעתיק, ששניהם מייצגים את מנהגי המזרח, ואין בהם זכר למנהגי המערב בכלל מן אפריקה בפרט. את שונותו של מנהג הסידור ממנהג המערב וצפון אפריקה אפשר להדגים יפה על ידי ברכה מעין שבע לל שבת: בגוף הסידור (18ב–19א) הנוסח הוא 'נורדה לשמו בכל יום תמיד, כי הוא מעון הברכות ואדון השלום...', כבסידור ג' ובמנהגי קהילות המזרח אלת-בכל וכמנהג תימן, ומעיקרו זהו מטבע קדום של ברכת 'שים שלום' (וקיצורה בברכה 'אחת

סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דוידזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' קי–קיב. סברה בדבר היות 'אשר כלה מעשי' ממנהגי ארץ-ישראל הובעה בידי י"מ אלכובגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית [בעריכת י' היינמן]. תל-אביב 1972, עמ' 83; י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 25, והיא מאוד מתקבלת על הדעת לגבי נוסחת תפילה מפויטת כגון זו, האופיינית למנהג ארץ-ישראל ולא בכדי עוררה את התנגדותם של גאוני בכל רב עמרם ורב נטרנאי (המובאת, תוך הסתייגות ממסקנה המוצעת בה, בידי י' מאן במאמרו 'Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service', *HUCA* 2 [1925], p. 312).

מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני, מהדורת ש"ד לוצאטו, א, ליורנו תרט"ז, לא ע"ב. סידור רס"ג, עמ' קמא–קמב, קמד–קמה (יצוין שהנוסח המפויט של הקידוש וברכת הגאולה נשתמרו גם במסורת תימן). יזהנאן מן יויד זיאראת מתל ר' יוסי הגלילי אומ' ומתל אלהלל לכביר — הודו לאלהי האלהים — קבל לא לנו, ונחנא אתבנתא אלאצל, אד לם יאמר אללה באלגוע... (= ויש מי שמוסיף תוספות, כגון ר' יוסי הגלילי אומר וכגון הלל הגדול — הודו לאלהי האלהים — לפני לא לנו, ואנחנו קבענו להלכה רק את העיקר, הואיל ולא ציווה האלוה להיות רעבים). יצוין, שר' סעדיה בר' יהודה שולל רק מנהג חריג של קריאת הלל הגדול לפני 'לא לנו', היינו לאחר מחציתו הראשונה של הלל המצרי שלפני הסעודה — שכן קריאת הלל הגדול על כוס חמישי, לפני ברכת 'הללוך', מביא ר' שלמה בר' נתן בגוף הסידור (79א–ב), על פי רס"ג ורב האיי גאון.

כך גם בראש העניין כאן נקראת ההגדה כולה 'קידושא דפסחא' (228ב), וכן בגוף הסידור (255ב): 'תרחיב אלקידוש עלי אלמאידה' (= סדר הקידוש על השולחן).

ותרגום הדברים: ר' שלמה. פירוש ערבי שלו לפרקי אבות כתב־יד מצוי היום באוקספורד, בין כתב־ידי פוקר, מס' 43... שם־יחוסו אמור שם במלה אלסגלמאסי. פירוש ערבי של תפילות יהודיות מאת שלמה, איני יודע אם זו היא שלנו, מצוי שם במס' 262, וכתורו: סידור ר' שלמה בר' נתן בתפילות היהודים, המועדים וכו'.

הבא היה של גדול חכמי מדעי־היהדות והביבליוגרפיה העברית, ר' משה־מוריץ שטיינשניידר. ברישמת כתיב־הידים שבנספח לקטלוג הספרים של הספרייה הבודליאנית באוקספורד, שיצא לאור בשנת 1860,³⁰ הוא הסתמך על זעירות וולף, אך שלא כמותו הרשה לעצמו השערה חיובית בדבר זהות מחבר הסידור עם מחבר הפירוש על פרק קניין תורת־שמו את הסידור הוא הוסיף לשמו של ר' שלמה בר' נתן את הכינוי 'אלסגלמאסי', כך: *Sal. b. Natan [Segelmessi*]*. כאן רמז־ש למצער מביא את הייחוס לסגלמאסה בסוגריים מרובעים, להודיע־ך שאין זה השערה. אולם שנים אחדות קודם לכן, בשנת 1856, בעת שעסק בהכנתה של אותה רשימה, פירסם רמז־ש מאמו עבדי־שבו הוא מוסר דין וחשבון על עבודתו בכתב־יד פוקוק 262 של הסידור. כאן נעשה לו ספקו של וולף כוודאי, והוא מכת את מחבר הסידור בשם 'ר' שלמה בר' נתן אלסגלמאסי', ללא שום סייג של סוגריים, כאילו מצא כתוב כן בכתב־ידו. בעקבותיו מציין י"ל צונץ³² בשנת 1859 את סידורו של ר' שלמה בר' נתן 'איש סגלמאסה' כאחד מספרי המהגרים (Ritual) ש'נכתבו בעת ההיא במדינות צפון־אפריקה'.

ש שטיינשניידר עצמו חזר וקבע את הזיהוי ללא הסתייגות בספרו על הספרות הערבית-יהודית,³³ ואף ציין שם בהערה

ל סמך מאמרו הנזכר של שטיינשניידר העיר א' מארכס לרב י"מ טולידאנו, שנפקד מקומו של מחבר הסידור ברישומת חכמי
 שספדו 'נר המערב',³⁴ והרב טולידאנו קיבל והוסיף אותו שם בפרק המילואים. ייחוסו של מחבר הסידור לסגלמאסר
 צמיח לטולידאנו עוד זהות מעניינת נוספת לר' שלמה בר' נתן 'אלסגלמאסר': טולידאנו משער שמחבר הסידור הוא הוא
 'סגלמסה' (שעליו מתמרמר הרמב"ם באיגרתו לתלמידו ר' יוסף בר' יהודה,³⁵ שהוא אחד מאותם שחלקו עליו): 'ואחשוב
 שרבי נתן זה הוא בעצמו דיין סגלמסה שזכיר הרמב"ם כנ"ל'.

חרי בני סמכא אלו נדחקו החוקרים לראות בסידור ר' שלמה בר' נתן מקור למנהגי צפון-אפריקה הקדומים, אף שאין הדבר ככלל, שהרי קשה להתעלם מן הקשרים שיש לסידור ר' שלמה בר' נתן, ועוד יותר לתוספותיו של ר' סעדיה בר' יהודה, עם ד"רס"ג ועם קצת מנהגי ארץ-ישראל וקהילות המזרח.

למשל, מ"ע פרידמן במחקרו על הנישואין בארץ-ישראל על פי כתבי הגניזה,³⁶ מביא את המנהג של כתובה על ידי שליח (דבר כתובת שליחות), המצוי בפרק כ"ח של סידור ר' שלמה בר' נתן, ומציין אותו כאופייני לכתובות כפי מסורת ישראל, אף על פי שבהסתמך על ייחוסו של מחבר הסידור לסג' למאסה ועל כל המחברים שמימי רמ"ש ואילך, נאלץ לייחס את החיבור לצפון-אפריקה. אולם על פי קביעתנו בדבר מקורו של הסידור במזרח שמחוץ למרכז הבבלי, חל הקירבה למסורת ארץ-ישראל בעניין זה מתיישבת יפה עם עובדת קירבתו למנהג התפילה הארץ-ישראלי הקדום, כפי אינו למעלה, בעניין מטבע הברכה 'מעון הברכות'.

אף מן הבחינה הפאליאוגרפית והקודיקולוגית הרגיש מ' בית-אריה בחריגותו של כתב-יד Poc. 262, שכבר נמנו וגמרו רבים שהוא מצפון-אפריקה, משאר כתבי-יד מן המערב, שאף בקדומים שבהם, ששרדו בגניזה הקהילית, ניכרת קירבה

M. Steinschneider, *Conspectus Codicum Manuscriptorum*, in: *Catalogus Librorum in Bibliotheca Bodleiana* [Berlin 1860]; zweite (Faksimile) Auflage, Berlin 1931.
 'על דבר סידור של ר' שלמה בר' נתן אלסגלמאסי', כרם חמד ט (תרס"ז), עמ' 37-42.

L. Zunz, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, II, Berlin 1859 (facsimile reprint: Hildesheim 1967), p. 27
Die arabische Literatur der Juden, Berlin 1902, p. 159, no. 112
 י"מ טולידאנו, נר המערב, ירושלים תרע"א, עמ' 225-226.

Notice sur Joseph ben-Iehouda... disciple de Maimonide par M. S. Munk, Paris 1842, pp. 67–68 : דפס בתוך
M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine; a Cairo Geniza Study*, II, Tel-Aviv 1981, pp. 114–129

מעין שבע' בנוסח ארץ-ישראל הקדום, ששרד בקטעי הגניזה הקהירית.²² בתוספת באה הרחבה נוספת, 'המלך הקדוש שא' כמהו... שלומך תפרוס עלינו, צלך תגן בעדנו, ברוכים לעד תשימנו, אל מלך עושה השלום, מעון הברכות וארון השלום... בדיוק, הוא גם נוסח פרס.²³ הצד השווה בגוף הסידור ובתוספת — ששניהם גורסים 'מעון הברכות'. ואילו ב'מערב' בספר ובצפון אפריקה, נתקבל-סדר-ב'צמח-גאן הגורס 'ונודה לשמו בכל יום תמיד מעין הברכות',²⁴ כפי שעולה מ'פירוש התפלה' והברכות לר' דוד אבודרהם²⁵ ומכתב-יד עתיק מספרד שבספרייה הלאומית בפריס,²⁶ שבשניהם הנוסח הוא: 'ונודה לשמו בכל יום תמיד מעין הברכות וההודאות לאדון השלום'.

על ידי סדר רב עמרם גאון (נפטר בשנת 875) נשתרש בספרד ובצפון-אפריקה מנהג ככל הקדום, ואילו בבבל עצמה ובשאר ארצות המזרח נפוץ לאחר מכן סידור רב סעדיה גאון (נפטר בשנת 942), המבוסס על פי רוב על המנהגים של מצרים, ארץ מולדתו, ושל ארץ-ישראל, ודחק את המנהג הבבלי הישן, שרק בחוג מצומצם התאמצו לשמר.²⁷

(2)

ייתוסו של ר' שלמה ב' נתן לעיר סג'למאסה שבדרום-מערב מרוקו החל בהערה זהירה של ההכריאסט והביכיליונר הגדול יהוה כריסטוף וולף (1683–1739).

בספרייה הבודליאנית שבאוקספורד מצוי כתב־יד, אף הוא מאוסף פוקוק,²⁸ שיש בו חמשת פרקי המשנה של מסכת אבות עם פירושו הערבי של הרמב"ם ופרק קננין תורה, הפרק השישי של פרקי אבות, עם תרגום־פירוש ערבי, 'קנין תורה והתפסותה' תאליף (= חיבור) ר' שלמה אלסג'למאסי'. והנה מה שכתב וולף²⁹ בעניין הסידור והיות מחברו:

SCHELOMO. commentarius ejus Arabicus in Pirke Avot Ms. hodie exstat Oxonii inter cod. Pocockianos num. 43... Ibi cognomen ejus exprimitur per אֶלְסִגְלָמָאסִי. Commentario de precibus Judaicis Arabice Salomonis, nescio an nostri, ibidem exstat num. 262, sub titulo: Ordinario R. Schelomo ad R. Nathan de Indacorum precibus et festis etc.

22. JQR OS 10 (1898), p. 659; S. Schechter, 'Genizah Specimens', *Seder R. Amram Gaon*, II, ירושלים תשל"ב, עמ' סד; Lund 1974, טכסט עברי, עמ' ד. *לפי הירושלמי* אלא קטול 464 סדר 144 / פקדנות כח / גר היינמן (לפי בריתא) כ"ה (ס"א) פ"ג אמנות מקור.
23. שבע' במקורה במנהג ארץ-ישראל כקידוש — עיין: מאן, שם (הערה 17), עמ' 314. נוסח התפילה של יהודי פרס; מהדורה מצולמת של כתב־יד אדלר ENA 23 שבבית המדרש לרבנים באמריקה, מברוקלין, ניו יורק, וועזרות מאת ש' טל, ירושלים תשמ"א, עמ' 18.
24. סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' סד; Kronholm, *Seder R. Amram Gaon*, II, ירושלים תשל"ב, עמ' סד; Lund 1974, טכסט עברי, עמ' ד. *לפי הירושלמי* אלא קטול 464 סדר 144 / פקדנות כח / גר היינמן (לפי בריתא) כ"ה (ס"א) פ"ג אמנות מקור.
25. אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' קמה.
26. כ"י פריס Heb. 590, דף x69.
27. דוגמה מאלפת לזה נמצאת בתשובה שהשיב רב האי גאון (נפטר בשנת 1038) בעניין הפסוקים הנקראים ואינם מיתרגמים בציבור. לפי סידור רס"ג (עמ' שסח) הפסוק שמות לב, לה נמצא ברשימת פסוקים אלה. כנגד זה, מנהג בכל היה לתרגמו בחלקו: רק 'ויגף ה' את העם' — 'ומחה ה' ית עמא', ולא את המשך הפסוק, ולכן יש — במקרה זה — מקור בתלמוד ארץ-ישראל דווקא. רב האי מודיע זאת לשואלו, ומוסיף בתרעומת: '... והמנהגים שהיו אצלנו בכל המדינות, כיך שב ראש הישיבה [רב סעדיה] אלפיומי נוחו עדן וחייבו את הסידור הזה, ונמצא הרבה בידי העם — נהגו על פי אנשים מתחילים, ונתפשט [המנהג] בין המוני העם, פרט לאותם שכחו את המקורות'. עיין: א"א הרכבי, 'חשובות הגאונים בתוך זכרון לראשוננים וגם לאחרונים, א, ברלין תרמ"ז, סימן רח, עמ' 96–97 (במקור הערבי). [תרגומו של הרכבי שם עמ' 310 — 'ונתפשט... התחילו לנהוג על פיו ולא שמרו כי אם היסודות', אינו מתקבל על הדעת]. בסידור ר' שלמה בן נתן, בסוף רשימת הפסוקים הנקראים ואינם מיתרגמים (דף 197ב), אכן צוין גם 'ויגף ה'', וזה תואם את סידור ר' פנחס פוקס (קטלוג נויבאוור, מס' 380). אמנם, גם כתב־יד זה מזרחי הוא, אך בכך אין די, כמוכּן, כדי לזהות אותו עם שלמה בר' נתן.
29. *[annis] Christoph[ori] Volfii, Bibliothecae Hebraeae volumen III; completens accessiones et emendationes*, Hamburgi et Lipsiae, 1727, p. 1017

לצורת הכתב האנדלוסי ולטכניקות איבריות. המאפיינים המזרחיים המובהקים של כתב־היד הביאו את בית־אריה להתלבט ביחס לשיוכו הקרדיקולוגי של האיזור הלובי.³⁷

כבר שטיינשניידר, במאמרו הנזכר, נתן דעתו על שינויי המנהגים שבין גוף הסידור לתוספת, שהמעתיק מעיד עליהם שמקורם בשינוי המקומות. ומאחר שהניח כוודאי שלפניו צירה של איש סג'למאסה שבמרוקו, ושמוקם העתקת הסידור קלמה ברקא, אף הוא בצפון אפריקה, ניסה לשער רק את מקום מוצאו של המעתיק. כפי הנראה הרגיש שטיינשניידר באופיים המזרחי של המנהגים או קשרם לסידור רס"ג, כיון ששיער שמקום מוצאו של המעתיק הוא מצרים (תוך שהוא מתרגם 'במחצית אלבלד אלמסכון פיה' — 'כדין מנהג המקום אשר שוכן שם', ותופסו במובן של 'אשר שכן שם'): 'ומזה נראה בבירור שהכותב היתה מטרתו להוסיף כאן מנהגים ממה שתיקן בעל הסידור, ובלי ספק ג"כ מנהג מקומו שהוא כנראה במצרים וסג'למאסה מקום בעל הסידור הוא בארצות המערב של אפריקה'.³⁸ ואילו י' טובי³⁹ סבור, ש'ניתן לומר במידה מסוימת של ודאות, שר' שלמה בן נתן חל לפחות בראשית ימיו, בסג'למסה, וכי הסידור משקף את נוסח התפילה ואת המנהגים של קהילתו בצפון־אפריקנית'. לפיכך שינוי המנהגים בין גוף הסידור לתוספת המעתיק תלוי בשינוי המנהגים שבין סג'למאסה שבמרוקו לברקה שבטריפוליטניה: 'אפשר להניח שר' שלמה נמלט מסג'למאסה לטריפוליטניה בעקבות מאורעות 1146, שם התגורר אחריו את עותק הסידור שלו, וסעדיה בר' יהודה השתמש בו כדי להעתיק ממנו עותק אחר 1203. יצוין, שהמעתיק שחי בברקה הוסיף כמה נספחים לסידור בשל ההבדלים בין מה שנכלל בסידורו של ר' שלמה בן נתן ובין מנהגי המקום. תוספת סברה לדחיית הזיהוי בין ר' שלמה בר' נתן, מחבר הסידור, לר' שלמה אלסג'למאסי, מחבר ה'תפסיר' לפרק קניין דרך גופו.

תורה שבכתב־יד פוקוק 43, יש בעובדה שבפרקי אבות שבסידור מצוי פרק קניין תורה⁴⁰ ללא כל תרגום או פירוש (כמו חמשה פרקי המשנה של מסכת אבות שלפניו ופרקי יראת חטא⁴¹ ודרך ארץ ועזרא⁴² שאחריה), פרט לתרגום מלים בודדות בין השורות בכתב ערבי⁴³ ובכתב עברי מידי הסופר. והרי הדעת נותנת, שאילו היה מחבר הסידור בעל ה'תפסיר' לפרק קניין תורה, היה מביא בסידורו.

כמו מנהגיו ונוסחאותיו של סידור ר' שלמה בר' נתן, כך גם מקורות הסמכות ההלכתית שלו הם כמעט תמיד מזרחיים לעומת ההיזדקקות המרובה לרב סעדיה גאון ולסידורו ועשרות האיזכורים של גאונים בכל ופסקיהם (את רב האי גאון לכך הוסיף מזכיר שלושים ושש פעמים), יש בו רק שלושה איזכורים יחידים של חכמי צפון אפריקה וספרד: ר' חננאל בן חושאל (פ' 330), ר' יצחק אלפאסי (137) ור' יצחק אבן גיאת (336). הצבעתו של טובי על קשרי המסחר עם המזרח ועל אילן פוליטיים, אין בה כדי לתרץ פרופורציה זו.

מאחת ההלכות שבסידור אפשר להביא הוכחה חותכת על היותו חיבור מזרחי. לקביעתה של הלכה קדומה אחת, שפחות

תוספתא מגילה ג, כב (מהדורת ליברמן, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 360): 'אין פותחין פתחי בתי כנסיות אלא למזרח, שכן מצינו בהיכל שהיה פתוח למזרח, שנ' והחונים לפני המשכן קדמה לפני אוהל מועד מזרחה'. יש שהסבירו את מקור המנהג 'להוציא מידי המינים שהשתחוו למזרח' (עיין: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 1200), אולם בבתי כנסיות קדומים בהר יהודה נמצא הפתח לצד מזרח, ללא תלות בכיוון התפילה. עיין: ש' ספרא, 'התפילה הכנסת שבדרום הר יהודה', בתוך: בית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד (ערך ז' ספרא), 'ירושלים תשמ"א, עמ' 151–155.

מגילה, פרק ד. הלכות תפילה וברכת כהנים יא, ב: 'ואין פותחין פתחי בית הכנסת אלא למזרח, שנאמר והחונים לפני המשכן קדמה להגשה שלי — ש"צ. הרמב"ם כתב בהמשכה של ההלכה הנזכרת: 'ובנין בו (בבית הכנסת) היכל שמניחין בו ספר תורה. ובנין היכל זה בית שמתפללין כנגדה באותה העיר, כדי שיהיו פניה אל מול ההיכל כשיעמדו בתפלה'. לכאורה, לדברי הרמב"ם, 'ולא פתוחים הפתחים למזרח, בלא שיהא הדבר תלוי באיזה צד ההיכל והתיבה ובכיוון התפילה. אמנם, לא כך מקובל לנוש את כוונת הרמב"ם, אלא פירשו את דבריו כעין דוגמה, המכוונת למקומות שממזרח לירושלים, שבהם האור במערב בית הכנסת. עיין הגהות מימוני בשם תוספות; וכעין תוספות עירובין יח ע"ב, ד"ה 'ולא אחורי בית הכנסת' שמביאים את דברי התוספתא הנזכרת ומפרשים: '...ואו היתה ארץ־ישראל ובית המקדש במערבם'. עיין: סדר עולם זוטא, מהדורת נויבאוואר, בתוך: סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 79 ועמ' 83.

37. M. Beit-Arie, *Hebrew Codicology: Tentative Typology of Technical Practices Employed in Hebrew Dated Medieval Manuscripts*, Paris 1976, p. 15.

38. שם (הערה 31), עמ' 39.

39. Y. Tobl, 'The Siddur of Rabbi Shelomo ben Nathan of Sijilmassa, a Preliminary Study', in: *Communautés des marges sahariennes du Maghreb* (ed. by M. Abitbol), Jerusalem 1982, pp. 405–407.

סידורו של ר' שלמה בן נתן מסג'למסה — עיונים ראשונים', בתוך: יד להימן, קובץ מחקרים לזכר א"מ הכרמן, לוח תשמ"ד, עמ' 345–360.

40. כ"י Poc. 262, דף 212–215.

41. שם, דף 215–221, מתאים למסכת דרך ארץ, מהדורת היגר, פרקים א.ג. פרק קניין המתחיל ר' אלעזר הקפר אומר התרחק מן התרעומת... נהג גם בחימן כפרק ז לפרקי אבות (ראה כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, Heb. 38° 5906).

42. שם, 221–223 (= דרך ארץ, מהדורת היגר, פרק ד).

43. נויבאוואר (בתיאורו של כתב־היד בקטלוג הספרייה הבורליאנית, עמ' 191) מניח בטעות שהכתב הערבי הזה כתוב בסג'למסה הכתב המגריבי, ובאמת אינו אלא מזרחי.

פיוט לברכת המזון מעניינו של יום הכיפורים

מאת
ש"מ שניאורסאהן

יחתי מחזר לאחרונה אחרי נוסחאות קדומות של ברכת המזון, בעיקר באוספי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, נחגלגל די סרט מס' 6630 (כתב יד לונדון [המוזיאון הבריטי] Or 9772 c, שמקורו מן הגניזה). בסרט זה — המחזיק מספר קטן של מודים — הופתעתי לגלות ארבעה וחצי עמודים (סך הכל שישים שורות, וכל שורה מחזיקה בין ארבע לשבע תיבות), ובהם חטים לברכת המזון מעניינו של יום הכיפורים.¹

בזמנו כינס א"מ הברמן שישים ושלשה פיוטים לברכת המזון שעלו מתוך הגניזה והרי הם ערוכים בכרך החמישי של יצעות המכון לחקר השירה העברית (ברלין וירושלים תרצ"ט), עמ' מד-קה, ואלה מקיפים את כל החגים והמועדים, שבתות ואשי חדשים, ברכות מזון לחתונה, לברית מילה, לאבלים, ברכת מזון מקוצרת ועוד.

הפיוטים שלפנינו, הקשורים ביום הכיפורים, טרם שזפה אותם עין המחקר. לא עלה בידי לברר אם יועדו הפיוטים להיות מועדות ערב יום הכיפורים,² בסעודת מוצאי היום או שמא (למי שאינו יכול לצום) ביום הכיפורים עצמו. שני הפיוטים מתפרסמים להלן כוללים אקרוסטיכון אלפא-ביתי, אך באחת חסרה ההתחלה עד אות ז ואילו השני נקטע בסופו. הם מתפרסמים בזה בלוויית הערות קצרות ומראי-מקומות אחדים בלבד.³

*

(א)

[ןרק] פָּשַׁע [...]נו שׁוֹכֵעַ וְנִשְׁמָעֵשׁ

חַי עוֹבֵר עַל פָּשַׁע

כִּי מִי אֵל כִּמּוֹן נוֹשֵׂא עוֹן וְג' (מיכה ז, ח)

בשנים עשר העמודים הראשונים של כתב היד, קודם לפיוטים המתפרסמים כאן, נמצא פירוש או תרגום ערבי של חלקים מפרשת דברים-ואתחנן, חלק מפירוש בלשון הערבית לברכות העמידה, שריד מן הברכה להטבת חלום (החל במליו: 'על ידי אלישע וכיחזק' [צ"ל: כחזקיהו] מחליו וכמרים מצרעתה'), וכן קטעים נוספים (על דרך: 'שלוש הפוכות שלוש פדיוות ושלוש שלומות ... ולא אבה ... ופדויה' ישובון ... ושלום לעוזריך'), כמה מזמורי תהלים מן ההלל וחלק נכבד מן הקטע 'הללוך'. לאחר הפיוטים באות כמה שורות בערבית וכתורות שיר של יום לימות השבוע.

וראה: 'רצהבי', ברכות מזון מפיוטות למועדי תשרי, תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 375, שם הוא מפרסם ברכת מזון לסעודת המפסקת וגזר עליה שהיא 'לעת עתה הברכה היחידה לערב יום כיפור ששרדה בדפי הגניזה'. מאמרנו זה גזר ניסח חדש על קביעתו זו של רצהבי.

לצורך זה נעזרתי בחוקר הרב שמואל אשכנזי שליט"א, תשואות חן חן לו. כן אני מבקש להודות למר אפרים וויסל למר שלמה צוקר ולפרופ' יוסף יהלום על העזרה שהושיטו לי בפיענוח מקומות קשיי קריאה והבנה, לר"ר נחום וייסנשטרן על המידע שמסר לי ולמר בנימין ריצ'לר שהשתדל בפרסום הדברים.

ונצטייר במתבונן רישום מציאת מולדות השנה הטבעית והשנה הדתית, דהיינו ניסן ותשרי בכל שנה מתחדשת, עסק בחיבורם סעדיה בר יהודה בר אביתר... עיקרו לוחות ו'איגרות' (רסאלי) להדרכה בשימוש בהם. בין השאר נמצא כאן טכסט שנשתמר בו מנהג ייחודי לסביבה זו: הכרזת השנה. כשם שנהגה הכרזת החודש, שבעה נתיקיימה אולי בראש החודש עצמו, לפי המנהג הקדום,⁵⁰ ולא בשבת שלפניו, כך נהגה הכרזה בראש השנה, שביטאה את המודעות הכרונולוגית ואת התודעה ההיסטורית של עדה זו.

נסכה הכרזה לסנתנא דדה והי סנה דתתקס"ב ללכליקה. וסנה גש"ו ללמכול. וסנה בתק"ד ליציאת מצרים. וסנה אתק"ד לחתום חזון ונביא והו תאריך אלאסכנדר. וסנה אקל"ד לחרבן הבית. ואלסנה אלסאדרסה לשמטה. ואלסנה אלי"ב פי אליובל. ואלסנה אל"ו פי אלמחזור שלתקופה. ואלסנה אלג' מן מחזור רס"ב... וללתאריך אלערכי תקצ"ס (= נוסח הכרזה לשנתנו זאת והיא שנת ד'תתקס"ב לבריאה, ושנת ג'ש"ו למכול, ושנת ב'תק"ד ליציאת מצרים, ושנת א'תק"ד לחתום חזון ונביא)⁵¹ והוא מניין השנים לאלכסנדר,⁵² ושנת א'קל"ד לחורבן הבית, והשנה השישית בשמיטה. והשנה ה"ב ביובל, והשנה ה' במחזור של תקופה,⁵³ והשנה ה'ג' ממחזור רס"ב... ולתאריך הערבי — תקצ"ט.

רובם ועיקרם של מנייני השנה הנזכרים ב'הכרזה' זו מתאים לשנת ד'תתקס"ג, ולא לשנת ד'תתקס"ב. כך השנה לשטרות הנזכרת כאן, שהיא כפי שיטת הרמב"ם ובני המזרח ותימן, המונים אותה משנת ג'ת"ן לבריאה;⁵⁴ כך השנה לחורבן בית שני, שהיא כפי שיטת הרמב"ם, שלפי מניינו נחרב בשנת ג'תתכ"ט לבריאה;⁵⁵ כך המניין לשמיטה, שהוא תלוי בחשבון השנים לחורבן הבית השני, וכפי שיטת הרמב"ם,⁵⁶ וכך גם מניין השנה להגירה, שהוא כאן 599, ובשנה זו חודש מוחרם המוסלמי וראש השנה היהודי היו תואמים, והם חלו בימים 19/20 בספטמבר 1202, דהיינו ראש השנה ד'תתקס"ג. לעומת זאת, המניין שנה ג' למחזור רס"ב מתאים לשנה ד'תתקס"ב לבריאה. מסתבר שבקביעת השנה האמיתית שבה נכתב הסיודור ותוספותיו, ובכללם 'הכרזה' זו, מכריעים המניינים לשטרות ולהגירה, שבהם השתמשו יהודי המזרח למעשה,⁵⁷ ולא אותם ששימושם היה טכסי בלבד. כפי הנראה נכתבו ב'סעדיה בר יהודה' לכתוב נוסח 'הכרזה' לשנת ד'תתקס"ג, שאותה העתיק מן השנה שקדמה לה, ולפום ההעתיקה העתיק, ולא את כל ציוני השנה שינה לעומת הנוסח שהיה לפניו.

היחס והקשר של ר' סעדיה בר יהודה אל הרמב"ם ניכר בעובדה שנמצא בחלק זה של הספר עמוד שלם (238א) של נוסחאות לפניות כבוד אל הרמב"ם, 'אלקאב ראס אלגאלות', כלומר: תוארי כבוד של ראש הגולה, שאפשר לשער כי שימש את הכותב לשם כתיבת איגרות אל הרמב"ם, הנזכר כאן בברכת החיים. ויושם לב לכך שבכותרת שבראש פרק זה מיושרת שם הרמב"ם אינה מכונה בראש וראשונה 'נגיד', כפי כינויה הרשמי במצרים, ולא 'ראיס אליהוד', כפי שמה בפי הערבים, אלא 'ראס אלגאלות', שאינה אלא צורה משוערכת של 'ריש גלותא', תוארו של ראש המרכז המזרחי-הבבלי.

50. ראה סדר רב עמרם גאון, שם (הערה 24), עמ' פח. גולדשמידט מעיר שהנוסחאות בכתב-היד שלפניו מתחלפות. אך בידינו מהדורות סדר רב עמרם גאון לחלק זה על פי כתב-יד מן הגניזה. למקורו של המנהג — בהכרזה על קידוש החודש בארץ-ישראל, בו כיום — ראה מסכת סופרים יט, ז (מהדורות היגר, עמ' 332). בספרד היה המנהג להכריז בשבת שלפני ראש החודש, כפי שמעיד ר' אברהם אבודרהם (אבודרהם השלם, שם [הערה 25], עמ' קצג).
51. על דרך הכתוב בדניאל ט, כד, (וכפי פירוש ר' אברהם אבן עזרא: 'שייפסקו הנביאים').
52. 'כי ביום שמלכה יון פסק[ה] הנבואה מישראל שנת ג' אלף ות'מ"ח' (סדר עולם זוטא, מהדורת נויבאואר, שם [הערה 49], עמ' 74). על מסורת ייחוס תחילתו של המניין הסלוקי, הוא 'מניין השטרות', לאלכסנדר עצמו עיין: ח"י בורנשטיין 'תאריכי ישראל', התקופה ח (תמודאלול תר"פ), עמ' 281–338 (לעניינו בעיקר עמ' 291–299).
53. המחזור הגדול של חמה, בן כ"ח שנה.
54. רמב"ם, משנה תורה, הלכות קידוש החודש יא, טז והלכות שמיטה ויובל י, ד; ועיין: בורנשטיין שם, עמ' 312–321; לוח לששת אלפים שנה מיסודו של א"א עקביא ז"ל, ירושלים חשל"ו, עמ' 649–650.
55. רמב"ם, שם; בורנשטיין, שם, עמ' 321–331; לוח לששת אלפים שנה, שם, עמ' 650–652 וביבליוגרפיה שם.
56. שנת החורבן מוצא שביעית היתה, והמניין מתחיל מתשרי שאחר החורבן, ראה רמב"ם, הלכות שמיטה ויובל, שם ח"י בורנשטיין, 'חשבון שמיטים ויובלות', התקופה יא (ניסן-סיון תרפ"א), עמ' 230–260 (ולעיקר עניינו עמ' 249–252).
57. בהקשר זה יוזכר שברשימות המשפחתיות שבסוף כתב-היד נזכרו תאריכים לשטרות ולהגירה בלבד.